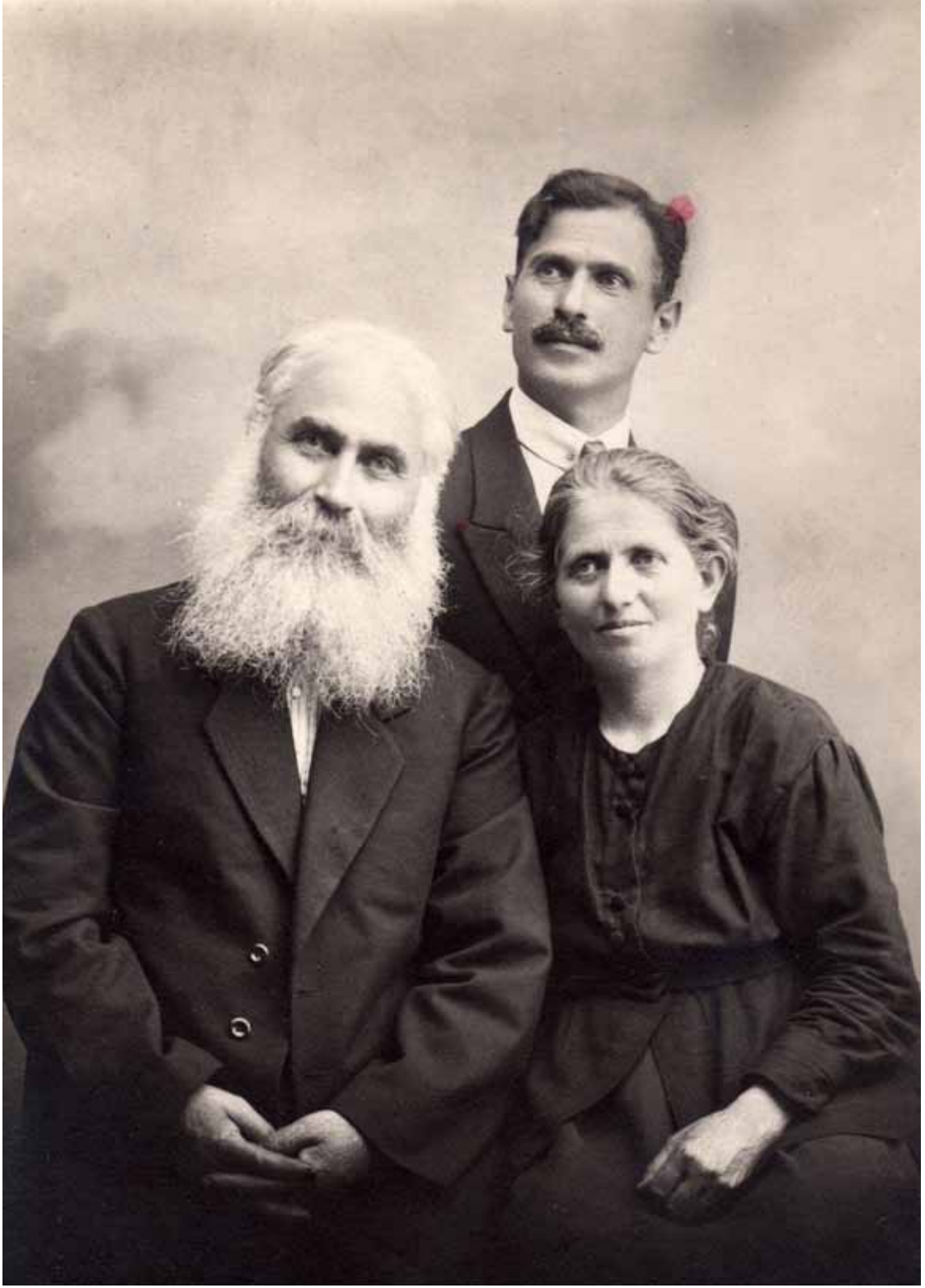

**DİLDİLİAN KARDEŞLERİN OBJEKTİFİNDEN
BİR ERMENİ AİLESİNİN
YİTİK GEÇMİŞİNE TANIKLIKLAR**

1872-1923

Yozgat ve Sivas'ta doğdular, kendi yurtlarından sürgün edildiler.
Tsolag Atina'da, Aram San Francisco'da,
Haiganoush Paris yakınlarında hayata gözlerini kapadı.

“Hatıra yazmak ölümün elinden bir şey koparmaktır,” diyor bir düşünür...

Dildilianlar bunu yapmış. 20. yüzyıl başında Anadolu’da yaşanan karanlık bir döneme bir yandan objektifleriyle tanıklık ederken, bir yandan da yaşadıkları her şeyi, tüm ayrıntılarıyla kaleme almışlar, ölümün elinden kurtarmışlar.

Bu sergide, yaşamlarını Sivas, Merzifon ve Samsun yöresinde fotoğrafçılık yaparak sürdüren Dildilian ailesinin öyküsü konu ediliyor. 1872-1923 yılları arasında tarihlenen öykünün arka planında dünyayı yerle bir eden savaş, can çekişen ve artık enkaza dönüşen bir imparatorluk var. Öykünün merkezinde ise bu enkazın altında ezilen, acı çeken ve yok olan bir ulus yatıyor.

Sergi, Ermenilerin 2.500 yıldır yaşadıkları topraklardan şiddet yoluyla silinmesiyle sonuçlanan sancılı bir süreci ele alıyor. Ancak bundan daha da önemlisi, Anadolu’lu Ermenilerin o dönemde eğitim, kültür ve ticaret alanında kaydettikleri kazanımları işaret ediyor ve Anadolu’nun aslında neleri, nasıl yitirdiğini gözler önüne seriyor.

Dildilianların öyküsü, üç aile üyesinin hatıralarından derlendi: Fotoğrafçılık faaliyetinin kurucusu Tsolag [1872 Yozgat - 1935 Atina], bir süre sonra bu işte abisine katılan Aram [1883 Sivas - 1963 San Francisco] ve annesi Haiganouch [Hayganuş] Der Haroutiounian’ın [1877 Sivas - 1954 Epinaý - sur - Seine] anlattığı hikâyeleri aktaran, Tsolag ve Aram’ın yeğeni Maritsa Médaksian [1901 Merzifon - 1987 Epinaý - sur - Seine]. Dildilian Kardeşler’in elyazısıyla

kaleme aldığı, Ermenice ve İngilizce yazılmış ciltler dolusu hatıraları ve mektupları, aile üyelerine ait ses kaydı ve sayısız fotoğrafı, Tsolag’ın torunu Armen Tsolag Marsoobian biraraya getirdi ve anlamlı bir bütün oluşturdu. Marsoobian, bu çalışma sırasında çok sayıda tarihsel kaynağın yanı sıra, Anadolu Koleji’nin eğitim kadrosu ve misyonerlerinin hatıralarını da tarayarak boşlukları tamamladı. Bu çalışmaya Haiganouch’un torunu, Haig Der Haroutiounian çok önemli katkılarda bulundu.

Sergiye kaynaklık etmek üzere biraraya getirilen fotoğrafların büyük çoğunluğu, Tsolag ve Aram Dildilian tarafından, yıllar içinde Sivas, Merzifon, Samsun, Konya ve Amasya’da çekilen fotoğrafların arasından seçildi. Aile koleksiyonunda yer alan bu fotoğrafların sayısı 600’ün üzerinde bulunuyor. Söz konusu çalışmada Anadolu Koleji’nin zengin fotoğraf arşivinden de faydalanıldı.

Serginin hazırlık sürecinde ise, mevcut fotoğraflara özel koleksiyonlarda yer alan Dildilian imzalı bazı fotoğraflar da eklendi. Sergi metinleri, Marsoobian tarafından hazırlanan kaynak metinden yola çıkılarak oluşturuldu. Öte yandan tarihsel döneme ışık tutacak ve izleyiciye rehberlik edecek çeşitli bilgi notları hazırlandı.

Tanıklık Etme İhtiyacı

Zaten inanan biri için kimse tanık değildir ve bu yüzden tanığa ihtiyaç da duymaz; ama inkâr veya şüphe eden ya da habersiz olanlar için tanıklık gereklidir.

Thomas Hobbes

Bu sergi, çeyrek asır önce kelimelere dökmeden verdiğim bir sözü yerine getiriyor. İki dayım, Humayag ve Ara Dildilian, 1980'lerin ortalarında Dildilian ailesinin hikayesini, birçok ferdinin hayatında önemli rol oynamış olan fotoğrafçılığı da kapsayacak şekilde yazmak üzere birlikte çalışıyorlardı. Annemin jenerasyonu ile büyükbabamın arasında, fotoğrafçılıkla uğraşmış altı Dildilian sayabilirim. Humayag da bunlardan biriydi ve ailenin fotoğraflarından oluşan hatırı sayılır bir koleksiyonu idare ediyordu. Ara'nın ani ölümü, Humayag'ın sağlığının bozulması ve melekelerinin zayıflaması, o hayallerin gerçekleşmesini imkansız hale getirdi. İki kardeş bu hikayeyi anlatabilmek amacıyla, yıllar boyunca birçok belge, mektup ve hatıratı bir araya getirmişti. Humayag dayım, bu materyalleri ve fotoğraf koleksiyonunu 1990'daki ölümünden kısa süre önce bana emanet etti. 'Kelimelere dökülmemiş bir söz'den bahsederek başladım, çünkü benden bu işi devam ettirmem açıkça istenmediği halde, bir gün yerine getirmem gereken bir yükümlülüğüm olduğunu kalben biliyordum. Serginin başlığındaki "Bir Ermeni Ailesinin Yitik Geçmişine Tanıklıklar" sözü de bu manevi yükümlülüğe işaret ediyor.

Projeyi, gerçekleştirme sürecindeki bu önemli aşamaya getirmemin neden yirmi yıldan fazla sürdüğü sorulabilir. Kariyerimi akademisyen bir felsefeci olarak kurmam, ayrıca bir aile sahibi olmam bu gecikmede rol oynadı. Fakat ailemin hikayesini derinlemesine araştırmakla ilgili bir korku da yaşadığımı sanıyorum. Çünkü bu hikayede duygusal olarak acı verecek birçok detay olduğundan şüpheleniyordum. "Eski ülke"deki geçmişleri hakkında açıklıkla konuşan ebeveynlere sahip olduğumdan, Dildilian ve Marsoobian ailelerinin hikayelerini gayet iyi bildiğim halde, hayatta kalma maceralarının ne kadar olağanüstü olduğunu fark etmemiştim. Dildilianların hikayesi, diasporadaki nice Ermeninin hikayeleriyle benzerlik taşıyor.

1915'in korkunç cürümlerinin izi bu hikayede sonsuza kadar kalacak. Fakat bu fotoğraflarda ve okuyacağınız metinlerde anlatılan hikayenin kendine özgü birçok yönü de var. Büyükbabam Tsoğ'ın fotoğrafçılığının, ailemin hayatta kalmasında rolü olduğunu biliyordum. Hükümetin bu alandaki becerilerine ihtiyaç duyduğu, bu sebeple annem Alice de dahil olmak üzere yakın aile fertlerinin 1915 yazındaki ölüm yürüyüşlerinden kurtulduğu anlatılmıştı. Bilmediğim ise, sürgünden muaf tutulmanın koşulu olarak aileye İslamiyet'e geçip Türk kimliğini benimseme izninin son anda verildiği idi. Canayakın bir polis müdürü onlara tek alternatifin ölüm olacağını söyler. Böylece, Birinci Dünya Savaşı ve takip eden kargaşa yılları boyunca Merzifon'da ya da Ermenilerin söylediği şekliyle Marsovan'da kalırlar. Ancak hikaye orada bitmez. Maharetlerini sonraki üç yıl içinde 30'dan fazla genç erkek ve kadını kurtarmak ve saklamak için kullanırlar. Fotoğrafçılık o yıllarda ailenin tek etkinlik alanı değildir; yetimleri kurtarmak ve yetimhaneler kurmakla da uğraşırlar. Soykırımın ardından geride kalan az sayıda Ermeninin hayatlarını yeniden kurmasına yardımcı olurlar. Nihayetinde bu çabaları ödüllendirilmez ve 1923'te evlerini ve vatanlarını terk etmek zorunda kalırlar. Böylece parçalanmış hayatlarını Yunanistan, Fransa ve ABD'de yavaş yavaş yeniden inşa etme süreci başlar.

Bu sergiyi hazırlayarak ailemin hikayesine tanıklık etmiş olduğumu düşünüyorum. Fakat aslında büyükbabam, kardeşleri ve onların çocukları tanıklık etme işinin esas büyük kısmını yerine getirmişlerdi. Bana bıraktıkları 600'den fazla fotoğrafın yanı sıra, yüzlerce sayfalık hatırat, konuşma ve mektupla, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında hayatlarının nasıl olduğuyla ilgili gerçekten çarpıcı bir kayıt sundular. Dildilianların hikayesi bu açıdan benzersizdir ve birçok diaspora Ermeni hikayesinden ayrılır.

Çoğu aile, anavatanlarındaki hayatlarının sonunu belirleyen alevlerden kurtarılan birkaç fotoğrafa ve sözlü olarak aktarılan öykülere sahip oldukları için kendilerini şanslı hisseder. Ailemizin ayrıcalığı bundan daha fazlasına, hayatlarının o tarihi topraklarda nasıl olduğunu detaylarıyla incelememize izin verecek kadar fazlasına sahip olmasıdır.

Bu sergi, bir Ermeni ailesinin ve daha önemlisi tarihlerindeki en önemli dönemde Ermeni halkının hikayesini anlatmakla ilgili manevi borcumu ödeyeceğim devam eden bir sürecin başlangıcını işaretlemektedir.

Teşekkürler

Bu ölçekte bir sergi birçok kişinin yardımı olmaksızın gerçekleştirilemezdi. Depo ekibi, özellikle Proje Koordinatörü Asena Günal büyük destek verdi. Kirkor Sahakoğlu'nun fevkalade mekan tasarımı ve fotoğrafları sunum biçimi hikayeye ölçülemez bir katkı sağladı. Kirkor'da gerçek bir dost buldum. Anna Turay ailemin hikayesi hakkında yazdığım kelimeleri aldı, incelikli edebi dokunuşuyla onlara duygusal bir keskinlik kazandırdı. En önemlisi, projenin üç yıldan fazla süren gelişme sürecinde güçlü teşvikleri ve inancı hiç azalmayan Osman Kavala'ya teşekkürü borç bilirim. Osman hem dostum hem de ortağım oldu.

On yıllık dostluğuyla, atalarımın topraklarına dönmemi kolaylaştıran Ferda Keskin'e de gönül dolusu teşekkürler. Türkiye'yi ziyaret eden bir Ermeni'nin hissedebileceği türden tedirginliklerim Ferda'nın sıcak ve misafirperver tavrıyla hafıfladı. Büyükbabamın Merzifon'da inşa ettiği, annemin doğduğu evi ziyaret etme deneyimini benimle paylaştı. Ziyaretin ikimiz için de dokunaklı bir deneyim olması, dostluğumuzun derinliğine işaret ediyordu.

Bu proje üzerine ilk çalışmalarımın bir kısmı, Anadolu Koleji'nin üniversite bileşeni olan Selanik Amerikan Koleji'nde Dukakis bursiyeriyken başlamıştı. Emmanuel Maou, David Wisner ve o zamanki başkan Richard Jackson da dahil olmak üzere birçok çalışan, yolculuğuma başlamam için bana ideal ortamı yaratmak üzere çaba harcadı. Bazı fotoğrafların dijital haklarını elinde tutan

Anadolu Koleji mütevelli heyeti, bunları sergide kullanmama izin verdi. Arşivlerini ve buradaki imajların kendilerini kullanımına sunan Bissell Kütüphanesi'nden Stella Asderi'nin ismini özellikle anmak isterim.

Dickran Kouymjian'a, büyükbabamın fotoğraflarından elinde bulunanları benimle paylaştığı için teşekkür ederim. "Verilen ve dönülen sözler" panelindeki kartpostal imajlarının çoğaltılması izni Orlando Carlo Calumeno Koleksiyon ve Arşivi tarafından verilmiştir. Üniversitem Southern Connecticut State University'e çalışmalarına yardımcı olmak için sağladıkları küçük araştırma fonlarından dolayı müteşekkirim.

Kuzenim Haig Der Haroutiounian, ailenin hikâyesi içinde yolculuğuna benden çok önce başlamıştı. Araştırmaları onu, bir zamanlar ailenin yaşadığı Anadolu topraklarını gerçek anlamda katetmeye götürmüştü. Kendisini birinci sınıf bir tarihçiye dönüştürdü. Dil yeteneklerine ve aile hikayesinin birçok yönünü açıklığa kavuşturan detektifvari zekasına büyük güven besledim. Bunlardan ve tüm Fransız kuzenlerimin cömert misafirperverliğinden dolayı minnettarım.

Geniş ailemin bütün fertleri çalışmalarına gerçekten büyük destek oldular ancak merhum Armen Dildilian ve eşi Margaret'e özellikle müteşekkirim. Armen, Dildilian Kardeşler'den biri olan Aram'ın oğluydu. Babasının birçok fotoğrafını ve öyküsünü benimle paylaştı.

Son ama aynı derecede önemli olarak, eşim Fulvia ve kızım Sarah'ya bu projenin sürdüğü yıllar boyunca gösterdikleri sabır ve anlayış için teşekkür etmeliyim. Çoğu kez fiziki ve zamansal yokluğuma müsamaha gösterdiler. Sık sık, bu hikayenin peşinde uzak yerlere yolculuklar yaptım ama ara sıra evdeyken bile onlar şimdiki zamanda yaşarken ben 19. yüzyıl veya 20. yüzyıl başlarında kayboluyordum. Hak ettikleri şekilde, sevgiyle teşekkürlerimi sunarım.

Armen T. Marsoobian

1872

Kelebek hafifliğinde kundura

Tsolag Dildilian'ın öyküsü 1872'de Yozgat'ta başlar. Babası Krikor Yozgat'ın en tanınmış kunduracısıdır. Ancak Tsolag henüz 1 yaşına bile basmadan şehri kasıp kavuran yangın ve hemen ardından başgösteren büyük kıtlık aileyi asıl köklerinin bulunduğu Sivas'a dönmeye zorlar.

Babası ve amcası Sivas'ta birlikte bir kundura atölyesi kurarlar. Mundar Nehri üzerinde Taş Köprü'nün hemen arkasında... Pencereleri süsleyen sardunyalı nedeniyile Çiçekli Kunduracı'dır dükkanın adı. Şehrin ilk tabelasını onlar takar. İşleri çok hızlı büyür, çalışanların sayısı artar. Şehrin tüm ileri gelenleri Dildilian kundurası giymektedir artık. Krikor zanaatini İstanbul'da öğrenmiştir ve oldukça iddialıdır. Bu iddia ayakkabıların tabanına basılan mühürde de kendini belli eder: Mühür iki ölçekli bir teraziden oluşur, ölçeklerin birinde ayakkabı, ötekinde bir kelebek vardır.

Krikor, günün birinde kunduraların çok ağır olduğu gerekçesiyle terlik giymekte olan dönemin Sivas Valisi, geleceğin Dahiliye Nazırı Memduh Mehmet Paşa'ya bir çift kundura hazırlar. Bu "kelebek gibi" hafif kundura ona hem sadık bir müşteri hem de iyi bir dost kazandıracaktır. Atölyede muhafaza edilen müşteri kalıpları arasında Paşa'nın ve ABD Konsolosu'nunkiler yan yana durmaktadır.

Krikor zamanla geniş bir çevre edinir. Çarşıdaki dükkan, Vali de dahil, kentin ileri gelenlerinin sık sık uğrayıp kahve ya da nargile içtiği yer olur.

Tsolag, ailenin saygı gördüğü bu rahat ortamda büyür, babasının zanaatini öğrenir. Ancak ileride kunduracı olmaya hiç mi hiç niyeti yoktur. Babası başlangıçta bu durumdan hiç hoşnut değildir, ama o fotoğraf aşkıyla kavrulmaktadır. Amcasının yardımıyla sonunda babasını ikna etmeyi başarır.

1888

Fotoğrafının ısrarı

Tsolag'ın önüne ilk fırsat 16 yaşındayken çıkar. Bir aile dostunun araya girmesiyle, Sivas'ı ziyaret etmekte olan seyyar fotoğrafçı Djerahirjian'ın (Cevahirciyan) yanında çıkar olur. İlk günün sabahı, erkenden Surp Nişan manastırına koşar ve diz çökerek dua eder, bu mesleği öğrenip başarılı olursa, ileride tam on iki yetime bakacağına dair and içer. Bu sayının bir gün binlere ulaşacağını manastırın azizleri bilmekte midir acaba?

Tsolag heyecan içinde, babasının aldığı 5x7 inç kamerasıyla ustasına eşlik etmeye koyulur. Gelgelelim Djerahirjian Tsolag'a fotoğraf sanatının inceliklerini öğretmekle pek uğraşmaz. Üç ay sonra çırağının eline bir diploma tutuşturur ve gider. Tsolag hayalkırıklığı içindedir. İş başa düşer. İlk fotoğrafına erkek kardeşi Aram modellik eder. Bütün bir sene bıkmadan, usanmadan aile üyelerini fotoğraflar. Yavaş yavaş çektiklerinin kalitesi yükselir, kendine güveni artar.

O devirde Anadolu şehirlerinde yerleşik stüdyoya pek rastlanmaz. Seyyar fotoğrafçılık adettendir. Fotoğrafçı şehre gelir, birkaç günlüğüne bir dükkan kurar, fotoğraf çeker, çoğu zaman oranın yerlisi olan Ermeni bir eczacının yardımıyla cam negatiflerden kağıda baskı yapar ve yoluna devam eder...

Tsolag hemen bir stüdyo açmak için yanıp tutuşmaktadır, ancak öyle genç ve tecrübesizdir ki, babası bu işe

bilinçsizce, tek başına kalkışmasını uygun görmez. İstanbullu, stüdyosu olmayan, genç ama deneyimli fotoğrafçı Mikael Natourian'ı Sivas'a davet ederler. Baba Krikor aile evini ipotek eder, bin dolar borç bulur ve gerekli herşeyi alır. 10 x12 inç fotoğraf makineleri, hızlı dikeylensler, voigtlander lensler, arka planlar, tablalar ve daha birçok malzeme... İki genç ortak için çarşı içinde bir dükkan kiralanır.

Tsolag ve Mikael bir yandan stüdyoyu işletir, bir yandan da fotoğraf çekmek üzere dönüşümlü olarak köylere ve çevre kentlere seyahat ederler.

1890

İki genç fotoğrafçı, bir stüdyo

Genç fotoğrafçıların işi hiç de kolay değildir. Anadolu erkekler aileleri konusunda son derece kıskançtır. Kadınlarının bir fotoğrafçıya poz vermesinin uygunsuz bir davranış olacağını düşünürler. Üstelik de, pek çoğu için kamera karşısında kadınların yanibaşında durmak küçültücü bir şeydir. Yine de çağın bu en yeni, en şaşırtıcı ve heyecan verici buluşuyla karşı karşıya kalındığında büyülenmemek elde değildir. Stüdyo yavaş yavaş gelişmeye başlar.

Babasının geniş çevresi Tsolag ve ortağına önemli müşteriler kazandırır. Natourian&Dildilian Fotoğrafçılık'ın şöhreti kısa zamanda Merzifon'a (Marsovan) dek uzanır. Birkaç yıl önce Amerikalılar tarafından açılan Anadolu Koleji, Merzifon'da şehirli, aydın, fotoğrafa ilgi gösteren bir müşteri profili oluşturmaya başlamıştır.

Tsolag ve ortağı her yıl kolejden davet alır, okul kampüsünü ve mezuniyet törenlerini fotoğraflar, ebeveynlerine fotoğraf göndermekten hoşlanan zengin yatılı öğrencilerin portresini çeker. Bir süre sonra Merzifon'da bir stüdyo daha açmaya karar verirler. Bu yeni stüdyoyu başlangıçta Natourian çekip çevirir, ancak çok kısa bir süre sonra ani bir kalp kriziyle hayatını kaybeder. Tsolag epeyce sarsılrsa da çabuk toparlanır, iki stüdyoyu aynı anda idare etmeye başlar.

1894

Sivas'tan Marsovan'a

Ne gerekli altyapı, ne hijyen bilgisi, ne de yeterli sağlık hizmeti... Anadolu halkı sık sık kolera, veba ya da karamumma salgınlarıyla kırılmaktadır. Ölüm 5 ay içinde iki kez ziyaret eder Tsolag'ların evini. İlkinde annesini, ikincisinde babasını kaybeder. En küçüğü henüz 10 aylık bir bebek olan 6 kardeşinin sorumluluğu 22 yaşındaki Tsolag'ın omuzlarındadır artık.

Hayat yeni sürprizler hazırlamaktan geri durmaz hiç... Babasını kaybettikten bir kaç gün sonra kolejin başkanı Tracy, Merzifon'a gelmesi için ona telgraf çeker, kolejin resmi fotoğrafçılığına atandığını söyler.

Tsolag hiç tereddüt etmez, erkek kardeşi Aram'ı, kızkardeşleri Haiganouch, Markarid, Nevart ve Parantsem'i de yanına alır, Merzifon'a taşınır. Bebek Shumavon'u büyütmek görevini ise Sivas'ta kalan amcası ve yengesi üstlenirler.

Tsolag Merzifon'a giderken kendisine yardım etmesi için amcasının 16 yaşındaki oğlu Sumpad'ı da yanında götürür. Kuzen Sumpad'ın resme büyük bir yeteneği vardır. Tsolag'a asistanlık yaparken aynı zamanda kolejde öğrenim görmeye

başlar. Kısa süre sonra Sumpad aynı okulda sanat dersleri verecektir.

Tsolag ve Sumpad'ın Merzifon'a geçişinin hemen sonrasında Anadolu'daki Ermeni bölgelerinde bir dizi katliam yaşanır. Merzifon da bunlardan nasibini alır, ancak onlar kolejin güvenli duvarlarının ardındadır.

Kardeşleri koleje bağlı okullarda öğrenim görmeye devam ederler.

1895

Kolej ve stüdyo birlikte büyüyor

Katliamlar yüzbinlerce Ermeni'nin can kaybıyla sonuçlanmakla kalmaz. Sayısız köy ve kasabada, pekçok Anadolu şehrinde gündelik hayat altüst olur, yoksulluk daha da artar.

Sonunda katliam taburları durdurulur ve Anadolu'ya yeniden bahar gelir. Yalancı, aldatıcı, geçici bir bahar... Şehirler, kasabalar yavaş yavaş toparlanmaya başlar. Bu süreçte Anadolu Koleji de ciddi bir büyüme dönemine girmiştir. Kampüs, eklenen yeni binalarla birkaç kat birden genişler. Öğrenci kayıtları artar, öğretim kadrosu büyür. Öğrenci ve öğretmenler ağırlıklı olarak bölgedeki Rum ve Ermenilerdir. Az sayıda Rus ve Türk de bulunur.

Yüzyıl başında Merzifon Anadolu'nun öğrenim merkezi haline gelmiştir. Prof. Manissadjian tarafından düzenlenen kolej müzesinde 7.000'den fazla bitki ve hayvan türü örneği bulunur. Arshak Daghljan'ın yönettiği Anadolu Koleji Müzik Kulübü ve Orkestrası tüm Merzifon'da konserler verir. Yine tüm şehrin yararlandığı kolej kütüphanesinde 1902 yılında kitap sayısı 4.500'e ulaşır, 1915'te ise 10.000'i aşar.

Anadolu Koleji'nin yanı sıra üç Ermeni okulu daha açılır şehirde... Erkek çocukları için Surp Sahagian, kızlar için Surp Hripsimé ve Fransız Katolik Cizvit Okulu. Derken kolej, işitme engelliler için deneysel bir okul olan King School'u açar.

Tsolag Anadolu Koleji'nde bir yandan mezuniyet fotoğrafları ve portreleri çekmekte, bir yandan kampüsteki inşaat faaliyetini belgelemektedir. Kamerasıyla stüdyonun dışına çıkmaktan da geri durmaz. İnsanları, mekânları, kentteki etkinlikleri ve kırsal manzaraları fotoğraflar. Bu görüntüler daha sonra kartpostallara dönüşürler.

1897

Hayat ve ölüm aynı yerden

Merzifon'da, Anadolu Koleji bünyesinde bir de dispanser bulunmaktadır. Çok kısa sürede bu dispanser büyük bir hastaneye dönüşür ve son derece yetkin bir tıp eğitimi vermeye başlar.

Bu hastane, aile öyküsünün içinde önemli bir yere sahiptir. Küçük kardeşe hayat verecek, ancak gelecekte ağabeyin ölümünü hızlandıracaktır.

Aram henüz 9 yaşındayken Sivas'ta sokakta bir molların saldırısına uğramış ve sağ bacağı ağır biçimde yaralanmıştır. Yaralı bacak yıllarca iyileşmez. Tsolag kolejin resmi fotoğrafçısı olduktan sonra, kardeşini bu hastaneye götürür,

ancak enfeksiyon bir türlü denetim altına alınamaz. Sonunda Aram'ın bacağı bir operasyonla kesilir ve ölümden kurtulur.

Hastane, Türkiye'de modern tıbbın kurucularından biri sayılan Dr. Marden tarafından dönemin en yetkin sağlık tesisi haline getirilmiştir. İlk röntgen cihazı hastaneye 1900'lerin başında ulaşır. O dönemde radyolojinin bir tür fotoğrafçılık olduğu düşünülmektedir. Röntgen cihazının çalıştırılması görevi de kolejin resmi fotoğrafçısı olan Tsolag'a verilir. Tsolag, asıl işine ek olarak insan bedenine ait iç mekânları da fotoğraflamaya başlar! Röntgen ışınının zararlı etkilerinden henüz kimse haberdar değildir. Yüzünü hiç sakınmadan aygıtın başında işlem yapan Tsolag, yıllar sonra çene kanserine yakalanacak ve bu yüzden hayatını yitirecektir.

1899

Beş çocuklu büyük bir ev

Tsolag 27 yaşına gelmiştir artık. Harput Koleji'nden mezun Mariam Nakkashian'la evlenir. Evliliği izleyen 10 sene içinde 6 çocuğa sahip olurlar, 5'i hayatta kalır. En küçüğü dışında Tsolag'ın bütün çocukları kolejin ilkokuluna giderler. Küçük Alice ise şanssızdır, çünkü tehcirin ardından kolej kapanır.

Tsolag kendine bir aile kurmak, işini geliştirmek için uğraşırken İmparatorluk çalkalanmakta, Birinci Dünya Savaşı hızla yaklaşmaktadır. Tsolag objektifinin ardında, gündelik hayatın peşindedir. Ailesini tehlikeden uzak, güvende tutmak umuduyla iyi ve sadık bir yurttaş olmaya çabalar. Yaklaşan felaketi kimse anlamaz.

Fotoğrafçılık işi çok hızlı bir biçimde büyümektedir. Kardeş gibi olan kuzen Sumpad Samsun'a taşınır, burada yeni bir stüdyo açar. Bu stüdyo da Dildilian Kardeşler adını taşır. Tsolag yoğun biçimde, köşe bucak Anadolu'yu gezer. Törenlerde, evlerde insan portreleri çeker, binaları ve şehir manzaralarını fotoğraflar. Dildilian fotoğrafları Doğu'dan Batı'ya, Trabzon'dan Konya'ya, her yerdedir.

Bu arada İstanbul'a da seyahat eder. Phébus adıyla çalışan Ermeni fotoğraf ustası Boğos Tarkulyan, meslektaşı Tsolag'ın bir portresini çeker. Dildilian adı, usta fotoğrafçılar arasında anılmaktadır artık.

Tsolag, giderek büyüyen ailesi için Merzifon'da Kolej Sokağı'nda büyük bir konak inşa ettirir. Bu güzel konakta 100 kişiyi içine alabilecek büyüklükte bir de stüdyo vardır. Bütün komşuları kolejin öğretim kadrosundandır. Solunda müzik profesörü Dahgljan, sağında Doğa Bilimleri profesörü Manissadjian, arkasında Türkçe profesörü Hagopian'ın evleri...

Merzifon'da hayat sakin, mutlu ve refah içinde akmaktadır.

1900

Yeni Dünya, yeni bir dünya

Tsolag'ın erkek kardeşi Aram artık yetişkin olmuştur ve ağabeyinin en büyük yardımcısıdır. Aram tek bacağıyla kolejdeki spor etkinliklerine katılamaz ama bilim ve teknolojiye meraklıdır. Okulda, ana binanın iki kulesi arasında telsiz radyo sinyalleri göndermeyi başaran öğrenci deneylerinin en aktif üyesidir.

Aram, Dildilianların ününü daha da yaygınlaştıran panoramik şehir manzaraları ve kartpostallar hazırlama işinde

ağabeyine yardım ederek önemli rol oynar. Öyle ki bu çabaların sonucunda bir protez bacağa sahip olma şansını yakalar. Profesör Manissadjian tarafından Almanya'dan getirtilen yapay deri bacak, kolej hastanesinde başarılı bir operasyonla yerine takılır. Aram yıllar sonra bacağını kendi emeğiyle kazanmıştır...

Çocukluğundan bu yana içiçe olduğu fotoğrafçılık sanatına aşıktır Aram, Anadolu Koleji ise ona hem birkaç yabancı dil, hem de geniş bir vizyon kazandırmıştır. 1904'te 'Yeni Dünya' için hazırdır. Binbir zorluğa göğüs gerer, fotoğraf alanında öğretim veren ilk kurumlardan biri olan, dünyaca ünlü pek çok fotoğrafçıya beşiklik eden Illinois College of Photography'ye kayıt yaptırmayı başarır. Bavulunu toplar, Merzifon'dan Effingham'a uzun, zahmetli bir yolculuğa çıkar.

Bir yıl içinde Aram okulu başarıyla tamamlar, ardından iki yıl süreyle ABD'de tutunmaya çalışır ama evine, ailesine duyduğu özlem giderek büyür, Merzifon burnunda tüter. Yeni bir dünya istemez, yuvasına döner sevinçle...

1908

Kısacık bir düş gibi

Merzifon'da bolluk ve mutluluk yılları beklemektedir Aram'ı... ABD'den dönerken yeni buluşlar, beceriler de getirmiştir beraberinde... Fotoğrafçılık faaliyetleri Dildilian Kardeşler Stüdyosu adı altında yürür, işleri daha da artar, çeşitlenir.

Osmanlı Ermenileri için de umutlu bir dönemdir bu...Yeni anayasa, yeni bir meclis ve bu mecliste 12 Ermeni vekil... Özgürlük ortamının giderek genişleyeceğine duyulan inançla kutlamalar, şenlikler, Kolej Sokağı'nda geçitler birbirini izler.

Oysa bu düş çok kısa sürecektir. Birkaç yıl içinde, Ermenileri hedef alan şiddet yeniden alevlenir. Adana katliamı ortalığı kan gölüne çevirir.

Herşeye rağmen hayat devam eder, umut hiç eksilmez. En iyi bildikleri şeyi yaparlar: Çalışmak, dua etmek, vargüçleriyle hayata tutunmak.

Aynı yıllarda Aram bir fotoğraf stüdyosu da Konya'da açar. Jenanian Ortodoks Enstitüsü'nün kampüsünde. Enstitü Başkanı, Yale ve Columbia üniversitelerinde öğrenim görmüş parlak bir akademisyendir: Dr. Armenak Haygazyan. Aram'ı bizzat davet eder. Ancak stüdyonun ömrü kısa olur. 1910 yılının sert kış koşulları hem Konya'daki stüdyoyu tahrip eder, hem de Aram'ın sağlığını bozar.

Daha sıcak bir yere, Güney'e göçetmeye karar verir. Adana'ya yerleşir ve yeni bir Dildilian Kardeşler stüdyosu daha kurar. Müşterilerinden biri de Sultan Abdülhamid'in at yetiştirmek üzere Anavarza'da kurdurduğu Çiflikat-ı Hümayun'un yöneticisidir. Aram, Sultan'ın atlarını fotoğraflar, ama karşılığında para alamaz!

1914

Öğretmenler askere, asker kampüse

1913-14 akademik yılında Anadolu Koleji zirve noktasındadır. Öğrenci sayısı 420'ye, öğretim görevlisi sayısı 32'ye ulaşır. 10 Amerikalı öğretmene karşılık, 11 Ermeni, 9 Rum, 1 İsviçreli ve 1 Rus öğretmen görev yapmaktadır.

Hastane ise büyük bölümü genç Ermeni kızlarından oluşan çok sayıda hemşire mezun etmektedir.

1914 Baharı'nda kampüs Merzifon Amerikan Kız Okulu'nun 50. yıldönümüne sahne olur. Ancak kutlamalar yarım kalır, okul yıllığı ilk kez o yıl yapılamaz. Dağılan 600 yıllık imparatorluğun üzerine Birinci Dünya Savaşı kâbus gibi çökmektedir.

Kampüs o yıl, öğrencilerin törensel diploma yürüyüşü yerine Türk askerinin yürüyüşüne tanıklık edecektir. Savaş'ın patlamasıyla birlikte öğretim kadrosunda bulunan Ermeni ve Rum 8 öğretmen askeri hizmete alınır. Geride kalan 22 profesörü bir araya getiren toplu portre Tsolag Dildilan'ın çektiği son akademik kadro fotoğrafı olacaktır.

Savaş, öğrenci sayısında da yarı yarıya düşüşe neden olur. Hava iyice puslanmıştır.

1915

Çiplak ayaklarla ölüme

1915 baharı Anadolu'da yaşayan Ermenilere felaket ve yıkım getirir. Savaşla birlikte, vergi toplamak ya da asker kaçağı takip etmek bahanesiyle Ermenileri hedef alan köy baskınları, yağma ve talan ile ölüm olayları artar.

Şubat 1915'te verilen bir emirle ordudaki tüm Ermeni askerler silahsızlandırılır ve işçi birlikleri kurulur. Yol yapımı ve eşya taşımada kullanılan bu birlikler ya açlık ve soğuğa terk edilerek, ya da katledilerek imha edileceklerdir. Asıl büyük dalga Van olaylarından sonra gelir. 24 ve 25 Nisan'da, "sözde Ermeni ayaklanması" bahane edilerek İstanbul'da çok sayıda Ermeni aydını tutuklanır ve öldürülür.

Bu tarihten itibaren 24 Nisan, kuşaklar boyunca Ermenilerin belleğine "Ermeni Soykırımını Anma Günü" olarak kazınacaktır.

Ve tehcir başlatılır, ölüm alayları yola koyulur. Anadolu'nun dört bir yanındaki Ermeniler binlerce yıldır atalarına can veren topraklardan bir gecede sürülüp atılırlar. Çoğunlukla yanlarına hiçbir şey alamadan, korku ve teslimiyet içinde, kafileler halinde yürürler.

Erkekler genellikle ilk ya da ikinci gün gruptan ayrılarak infaz edilirler. Savunmasız kadınlar, çocuklar, yaşlılar, yetimler kalır geride... Anadolu içlerine ve Suriye çöllerine, Deyruz Zor'a doğru sürüklenirler. Tecavüze uğramamış ya da evlatlık olmak üzere alıkonulmamışlarsa, çetelerin yağma ve talanından kurtulmuşlarsa, yollarda açlıktan, susuzluktan, kolera ya da tifodan ölmemiş, yol kenarlarında çukurlara, önlerine çıkan nehirlerle atılmamışlarsa bir toplama kampına ulaşırlar... Sonrası meçhul... Suriye, Lübnan, İran, Ermenistan, Fransa ya da ABD... Kendi yurtlarından sürgün, bambaşka coğrafyalara saçılırlar. Göçmen kamplarında, dilini ve kültürünü bilmedikleri yabancı diyarlarda, bir başına, yeniden hayat kurmaya çalışırlar.

En büyük katliamlar, Osmanlıların savaşı kaybetmesi durumunda "geleceğin Ermenistanı"na bağlanma tehlikesi taşıyan Doğu vilayetlerinde yapılır. Katliamlarda Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri ve görevlendirilen bazı Kürt aşiretleri başrolü oynarlar. Bazı yerlerde onlara askeri birlikler, jandarma ve sivil halk da katılır.

Anadolu artık Ermenilerin mahşer yeridir.

Dildilian Kardeşler'in kamerası bu dönemde öncekilerden

farklı imgeler üzerine yoğunlaşacaktır. Artık mezunlar ve okul faaliyetleri yoktur ortada. Ne aile gezileri, piknikler, ne kutlamalar, düğünler... Piknik yapanları taşıyan vagonlar, Merzifon ovasından kalkan bereketli hasadın yüklendiği kağnılar, artık Ermeni kadınlarını, çocukları ve yaşlıları taşımaktadır. Yanlarına alabildikleri az sayıda eşyayla birlikte, olmayan bir geleceğe doğru...

Koca bir halk çıplak ayaklarla ölümüne yürümektedir.

Dildilian Kardeşler, hayatta kalmayı büyük ölçüde fotoğrafa borçludur. Yüzyıl başında Sivas ve Merzifon'da önemli nitelikteki kamusal olayları ve kişileri kayda geçirmek isteyen devlet yetkilileri hâlâ Dildilian'lardan başka fotoğrafçı bulamamaktadır yakın çevrede... Hükûmetin hizmetinde çalışırlar.

Aram anılarında anlatır: İki kardeş belediye binasına çağırılır. Ermeni Mezarlığı'nda bulunduğu iddia edilen el bombası, tüfek ve bıçaklarla dolu bir tabuttan çıkan silahları fotoğraflamaları istenir. Marsovan'lı erkeklerin tehcirini 'haklı ve gerekli' kılacak önemli ayrıntılardır bunlar... Aram yıllar sonra anı defterine şöyle yazar: "Silahlarla dolu olan tabutu kendileri gömmüş olmalıydılar, çünkü ne tabutun, ne de silah ya da kılıçların üzerinde hiçbir toz, pas ya da leke bulunmuyordu. Hepsi pırıl pırıldı."

Tek çare din değiştirmek

1915 yılında 43 yaşında olan Tsolag ve kardeşi Aram, askere alınacak yaştadır. Bu yaştaki erkekler çoktan savaşa gönderilmiştir. Kuşkusuz iki kardeş de askeri hizmete çağırılmış olmalı... Ailenin en küçüğü Alice anılarında, babası Tsolag'ı evde üniformasıyla dolaşırken hatırladığını belirtir.

Dildilian kardeşler ne tehciye yolların, ne de cepheye... Devlet hizmetinde çalışıyor olmaları hayatlarını kurtarır. Bir de tabii Müslüman olmaları!

Din değiştirme, daha doğrusu Müslümanlığı seçerek ölümden kurtuluş örnekleri o dönemde tüm Anadolu'da yaşanmaktadır. Ancak bu durum yerel görevlilerin izin verdiği ölçüde gerçekleşir. Din değiştirmek isteyen herkese bu imkân tanınmadığı gibi, din değiştirme fırsatı tanınan ailelerin büyük bölümü de, kurtulmak için bu yolu tercih etmez.

Tehcir dalga dalga şehre yayılmakta, yola çıkanların büyük çoğunluğu bir daha asla geri dönemeyeceğini bilmektedir. 6 Ağustos'ta, aynı zamanda aile dostu olan yüksek rütbeli bir subay Dildilian konağına gelmiş, Tsolag'ı uyarmıştır: "Bu kadar büyük bir aileye yazık olacak. Yarın yapacağın ilk iş İslam dinine geçmek olsun. Tek çıkar yol bu."

10 Ağustos'ta askerler kolej kampüsüne girerler, kampüsteki Ermenilerin tehciri başlamıştır. Aynı gün aile meclisi toplanır. Başka çıkar yol kalmamıştır. Akşamüstü saatlerinde hep birlikte Hükûmet Konağı'na gidip müftünün odasına çıkarlar. Hepsi birden müftünün sözlerini onun ardından tekrarlar: "Şehadet ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur ve yine şehadet ederim ki Muhammed onun kulu ve Peygamberi'dir."

Sadece bu kadar! Kurtulmuşlardır! Önemli bir ayrıntı da ihmal edilmez. Hepsi birer Türk ismi almak zorundadır. İsimlerini kolejin Ermenice profesörü Krikor Gulian belirler, anlamlarını korumaya binbir özen göstererek... Ve Tsolag olur Pertev! Aram'a Zeki, Haiganouch'a ise Nadire adı konur.

Gidenler ve kalanlar

Tsolag ev halkını kurtarır, ancak geniş ailenin Merzifon dışındaki üyelerini korumayı başaramaz. Savaşın ortasında, seyahat ve iletişim kısıtlamaları altında öteki şehirlerdeki akrabalarıyla temasını yitirmiştir. Samsun, Vezirköprü, Trabzon ve Sivas'ta yaşayan teyzelerden, halalardan, amca ve dayılardan, onlarca kuzeninden ve yeğenlerinden bir daha hiç haber alamayacaktır. Öldürüleceğini anlayıp askerden kaçan en küçük kardeşi Shumavon ve kızkardeşi Parantsem, kocası ve üç çocuğu da dahil, hepsi tehcirle birlikte hayatını yitirir. Yüz binlerce mezarsız ölü arasında Dildilianlar da yerini alır.

Herşeye rağmen hayat ölümden daha güçlüdür. Kalanlar birbirine tutunarak yaşamaya devam eder. Onca kayıp, onca yıkıntı arasında şaşkın, çaresiz, acılı ve sessiz...

Tsolagların aile evinde, sürgüne gidenlerin ardında bıraktığı evlerin bazılarında hayaletler belirir bir süre sonra... Tsolag, Aram ve kızkardeşi Haiganouch, bir grup genci mutlak ölümden kurtarmış, eve almıştır. Tam 18 genç... Evin mahzeninde, gizli köşelerde saklanırlar. Çoğu Aram'ın kolejden arkadaşıdır. Ortalık iyice yatışınca dek, yaklaşık 2 yıl neredeyse hiç günışığına çıkmazlar.

Aile, Noel ve Paskalya'yı perdeleri sımsıkı kapalı evde, zoraki ve daimi konukları ile birlikte sofranın etrafında sessizce kutlar. Bayram şenlikleri sanki çok uzak bir geçmişin anısıdır artık.

1915 - 1919

Karanlık yıllar

Mütarekeye dek süren karanlık bir dönem... Bu süreçte Tsolag hükûmet için çalışmaya devam eder. Bu dönemde çekilmiş olan fotoğrafların çoğu Türk resmi kuruluşları tarafından kullanılır ve hiçbir aile koleksiyonunda yer almaz.

Ermeni tehcirinin ardından Kolej'deki öğrenci sayısı yarıya düşer. Eğitim Amerikalı ve Rum öğretmenlerle kısa bir süre devam ettirilir. Ancak ertesi yıl hükûmet yetkilileri okulu kapatır. Ordu kampüsün büyük kısmına, bu arada hastanenin tamamına el koyar.

Öte yandan Merzifon'dan geçmekte olan Alman askerleri portre çekirmek ya da ellerindeki cam negatifleri bastırmak için sıklıkla stüdyoya uğramaktadır. Aram, katledilen Ermenilerin kafataslarıyla poz veren Alman askerlerinin fotoğraflarını saklar. Bu fotoğrafları mütareke sonrasında Samsun'a gelen, Amerikan Deniz Kuvvetleri'nde görev yapan Dr. Chase'e teslim edecek ve herkese göstermesini, olan bitenleri anlatmasını isteyecektir.

Tsolag'ın peşine düştüğü akrabalarından iki küçük kızkardeşi bulup kurtarması, bu dönemde aileye mutluluk veren en önemli gelişmedir. Tsolag, uzun uğraşlar sonucu Trabzon'daki yeğeni Adrine'nin izine ulaşır, ancak onu alıkoyan Türk ailesi İstanbul'a taşınmıştır. Bir aile dostundan yardım ister. Genç kız İngiliz güvenlik güçlerinin müdahalesiyle aileden alınır ve bir Ermeni tüccar aracılığıyla Samsun'a, oradan da Merzifon'a getirilir.

Adrine'nin hayatta kalan tek kardeşi küçük Meline ise başka bir subay ailesi tarafından evlatlık alınmıştır. Tıpkı ablası gibi şans Meline'ye de güler, çünkü subay karayoluyla İstanbul'a giderken Merzifon'a uğrayacaktır. Tsolag titizlikle herşeyi ayarlar ve subayı evinde, zengin bir sofrada ağırlar. Gece

boyunca sunulan bol şarap ve tabii biraz da para, subayın sonunda 'ikna edilmesini' sağlar. Meline'nin üstü başı bit içindedir. Sıcak bir banyo hazırlanır, temiz kıyafetler giydirilir ve yatırılır. Küçük kız şaşkınlık içinde bağırır: "Şimdi bu benim yatağım mı?"

Küllerden doğan yeni umutlar

Ve dünyayı kasıp kavuran savaş, 1. Dünya Savaşı nihayet bir gün biter. Osmanlı'nın müttefiki Almanlar çekilir, Anadolu toprağı bu kez İtilaf Devletleri'nin çizmeleri altındadır. Mütarekeden beş ay sonra, erken bir baharda Britanya Ordusu'na ait müfreze Merzifon'a ulaşır. Şehirde dengeler değişir, bu arada Anadolu Koleji de yeniden Amerikalılar'ın denetimine girer.

'Kılıç artıkları' enkaz yığını arasından başını kaldırır. Gördükleri manzara korkunçtur.

Dağılmış aileler, mezarsız ölümler, zorla alıkonulmuş çocuk yaşta genç kızlar ve kadınlar, sokaklarda aç yatan yetimler...

Ağlayıp sızlanacak, yas tutacak zaman yoktur. Ayakta durabilen herkes geride kalanlar için çalışmaya koyulur. Bir kez daha, yepyeni bir umutla hayatı kurmak, yaşamak için çalışmak...

Dildilian ailesi de kolları sıvar. Tsolag tıpkı kendisi gibi 1915 yılında din değiştiren Ermenilere sil baştan nüfus kaydı açmakla görevlendirilir. Çalışma ofisi aynı Hükümet Konağı'dır.

Aram ise Samsun'a geçmiştir. Şehrin sokaklarında dolanan evsiz yetimler yüreğini parçalar. Tanıdığı insanlara mektuplar yazar, bir Ermeni yetimhanesi örgütlemek üzere yardım ister. Yirminin üzerinde olumlu cevap alır ve hemen işe koyulur. Çektiği fotoğraflar bu konuda önemli bir rol oynar. "Eminim bu paçavralar içindeki çocukları görmüşsünüzdür, işte çekmiş olduğum bazı fotoğraflar," cümleleriyle elindeki resimleri toplantıya katılanların önlerine koyar...

Mayıs'ta neşeli bir düğün

Bunca acı ve yoksunluk içinde büyük, güzel bir düğünün tam da sırasındır şimdi... Sevmek ve umut etmek için, ölüme direnmek, hayata tutunmak için...

Aram, nişanlısı Christine'le artık evlenmek istemektedir. Dildilian ailesi sevinçle karşılar bu dileği... Protestan kilisesi henüz cemaate geri verilmemiştir ama aile evinin alt katındaki koca stüdyo ve bahçe ne güne durmaktadır?

Bütün aile heyecanla düğün hazırlıklarına girişir. Davetiyeleri Aram'ın yeğenleri tek tek elde hazırlar. Düğüne 200'ü aşkın konuk katılır. Rum ve Türk dostların yanı sıra ABD'li, İngiliz, Fransız ve Rus davetliler de vardır. Özenle hazırlanan sofralarda çörek, baklava, dondurma ve sepetler dolusu şekerleme yer alır.

Yeğen Hratchia keman sololarıyla davetlileri mest eder. Küçük bir koro şarkılar ve ilahiler söyler. Rum komşuların beraberinde getirdiği davulların gür sesi, hareketli dansları ortalığı şenlendirir.

Merzifon'daki büyük aile evinde güzel bir Mayıs düğüne tanık olur herkes. Gülmeye, eğlenmeye, unutmaya susamışlardır.

O kopkoyu hüzün bir parça aydınlanır.

Mustafa Kemal'le kesişen yollar

Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs'ta Samsun'a gelir, 25 Mayıs'ta Havza'ya geçer. Aram'la Christine'in Merzifon'daki düğünü ise 23 Mayıs'ta gerçekleşir. Yeni evli çift düğünden birkaç gün sonra Samsun'a gitmek üzere yola çıkar. Aram'ın yengesi, Tsolag'ı n eşi Mariam da Samsun'daki eve yerleşmelerine yardım etmek üzere onlara eşlik etmektedir.

Aram hatıralarında, bu yolculuk sırasında Mustafa Kemal ile karşılaşmasına ramak kaldığını yazacaktır: "Yola koyulduktan sonra ilk gün Havza'da bir handa kaldık. Mustafa Kemal Paşa'nın da bu handa kalmakta olduğu söylendi bize. Başlangıçta aldırış etmedik ama sonra yengem, 'Burada kalmayacağız' diye söylendi. Dışarı çıktı ve 15 dakika sonra geri gelerek, 'Toparlanın, yakında bir tanıştığımız var, ona gideceğiz' dedi."

Aram, Mariam'ın Mustafa Kemal'le aynı çatı altında kalmak istememesi nedeniyle çok özel bir fotoğraf çekimi fırsatını elden kaçırdığına çok hayıflanacaktır daha sonraları... Ne de olsa serde fotoğrafçılık vardır!

Yeniden doğmak...mümkün mü?

Samsun'a dönen Aram fotoğraf çalışmalarına ve yetimlere yardım faaliyetlerine devam eder. Anadolu Koleji'nin yeniden açılmasıyla birlikte Tsolag da Merzifon'da ticari faaliyetlerine tekrar başlar.

İşgal kuvvetlerinin varlığına duyulan güven, hayatta kalan Ermenilerin bir kısmının doğdukları şehir ve kasabalara geri dönmelerine yol açar. O sırada henüz sağlıklı rakamlar elde etmek mümkün değildir ama kayıplar tahmin edilenin de ötesindedir. Tehcir öncesi Ermeni nüfusu 12.000 civarında bulunan Merzifon'da, 1920 yılında kalanların ve geri dönebilenlerin toplamı 3.000'i geçmez.

Öte yandan ülkenin bazı yerlerinde soykırımın faillerine yönelik askeri mahkemeler kurulur, infazlar gerçekleştirilir.

Ermeni aydınları mütareke sonrası yılları "Yeniden Doğuş ve Kalkınma" devri olarak tanımlamakta, iyimser bir heyecan Ermeniler arasında dalga dalga yayılmaktadır.

Mayıs 1918'de Rus sınırları içerisinde Ermenistan cumhuriyeti kurulmuştur. Savaştan zaferle çıkan müttefik güçlerinin Doğu'daki tarihi Ermeni vilayetlerini yeni kurulan cumhuriyetle birleştireceğine dair güçlü bir inanç uyanır. Bazı Ermeniler, buna göre gelecek hayalleri kurmaya başlamışlardır bile...

Aram da anılarında bu hayallere tutunduğunu söyler; gelecekte hangi vilayette yaşayacağını planlamaya başlar...

1920

Verilen ve dönülen sözler

Umut ve beklentiler hızla sönecektir.

ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'un gemisi, Yakın Doğu Yardım Kurulu'nun gönderdiği malzemeleri ve çalışanları taşıyan iki ABD destroyeri eşliğinde Samsun limanına yanaşır. Aram'ın da içinde yer aldığı Ermeni Ulusal Komitesi üyeleri vakit geçirmeden ziyarete giderler.

Amiral Bristol, Ermeni mahallesini ziyaret etmekten büyük memnuniyet duyacağını ifade eder. Harabeye dönüşmüş mahalleyi hep birlikte gezerler. İçine girilebilecek durumda tek bir ev bile yoktur. Amiral'i ödünç alınmış halı ve sandalyelerle alelacele döşenmiş, derme çatma kulüp binasında konuk ederler.

Amiral Bristol avluda bekleyen insanları selamlamak için balkona çıkar ve şöyle der: "Gözünüzdeki yaşı, yüreğinizde korkuyu silmeye geldik... Daha önce tecrübe ettiğiniz tahribata bir daha asla maruz kalmayacaksınız. Biz halkınız için geldik buraya ve sizin güvenliğinizi için burada kalacağız."

Amiral'in tavrı çok kısa süre içinde değişecektir. Aram Samsun Hipodromu'nda düzenlenen bir at yarışını görevli olarak izlerken bu değişikliğe de tanık olur. Gemisi limana yanaşır yaşanmaz ilk iş olarak Amerikan Tütün Şirketi'nin başkanı Mr. King'i ziyarete gitmiş olan Amiral Bristol, hipodroma da Samsun'un en zengin ailelerinden Namlıade'lerin üstü açık, gösterişli kırmızı arabasıyla gelmiş ve Vali'nin yanına kurulmuştur. Aram, birkaç hafta önce ona gezdirdikleri harabeyi, üstü başı perişan, üzüntüden çökmüş yüzleri düşünür, sonra Amiral'in etrafını saran ince bastonlu, Enver usulü zarif fesli, beyaz pantolonlu, neşeyle gülümseyen gençleri süzer ve acıyla gülümser.

Marsova'ya ebediyen veda

Bahar geldiğinde rüzgarın yönü tamamen değişir, tansiyon iyice yükselir.

Merzifon'da durum tüm Ermeniler gibi Dildilian ailesi için de kötüye gitmektedir artık. Geride kalan az sayıda Britanyalı askerin de şehirden çekilmesiyle birlikte Ermenilere yönelik tehditler yeniden artar.

Şehri terkeden Ermenilerin evlerini ve işyerlerini işgal edenler "ya dönerlerse, ya geri vermeye mecbur kalırsak" korkusunu henüz üzerinden atamamıştır. Mütareke yılları hem bu korkuları, hem de ayrışmayı besler, büyütür. Tsolag ise, işgal kuvvetleriyle kurduğu yakın diyalog ve işbirliği nedeniyle hedeftedir.

Bir süreliğine Samsun'a, kardeşi Aram'ın yanına yerleşmeye karar verir. Eşini, en büyük oğlunu, küçük kızını ve iki yeğenini yanına alır. Yeniden açılan Anadolu Koleji'nde öğrenimlerine devam eden üç oğlunu Merzifon'da, yatılı olarak bırakır.

En kısa zamanda, şartlar biraz düzeldiğinde, ailesiyle birlikte Merzifon'a geri dönmeyi umut etmektedir. Ne yazık ki bu beklenti hiçbir zaman gerçekleşmez. Tsolag çok sevdiği Merzifon'u ve kendi evini bir daha asla göremeyecektir.

Son Noel

Samsun görece daha güvenli bir ortam sunar Tsolag ve ailesine... Kardeşi Aram'la yanyana çalışmaya başlarlar yeniden. Stüdyonun işleri yolunda gitmektedir. Dildilian Kardeşler Stüdyosu, yıllar boyunca Samsun kartpostallarında kullanılacak olan pek çok fotoğrafı bu dönemde çeker.

Tsolag ve Aram şehirdeki sivil yaşamın görsel vakanüvisleridir. Öte yandan, Mustafa Kemal'in ardından, Anadolu'nun içlerine doğru hareket etmek üzere Samsun'a gelen önemli isimleri de yoğun biçimde fotoğraflar, Türk Kurtuluş Savaşı'nın özel bir dönemine yakından tanıklık ederler.

Kısa bir zaman sonra kızkardeşleri Haiganouch da ailesiyle birlikte Samsun'a gelir. Mariam'ın ailesi, yeğen Nakkashianlar ise zaten buradadır.

Aram'ın ilk çocuğu Markarid aileye sevinç getirir. 1914'ten bu yana yaşanan kayıpların ardından ilk doğumdur bu... Minicik "inci tanesi", ailenin geleceğe yönelik umutlarını yeşertir.

Hâlâ iyimserdirler. Samsun'da güvende olduklarını düşünürler. Büyük aile birarada, herkes işinde gücündedir. Noel'i gizlisiz saklısız kutlamak bile mutluluk verir. Çok yakında yuvalarına, sevgili Merzifon'a dönmeyi ümit etmektedirler.

1921

Son vuruş ve tükeniş

Oysa ertesi kış Merzifon'da koşullar daha da kötüleşir. Kolej bir kez daha, nihai olarak kapanır. Tsolag'ın oğlu Humayag, Rum milliyetçileri ile birlikte bir komploya katıldığı gerekçesiyle Amasya'da hapse atılır.

Yunan savaşı, toplu katliamların bu kez ülkedeki Rumlara yönelmesine neden olmuştur, ama Ermeniler de nasibini bol bol almaktan geri kalmaz.

23 ve 31 Temmuz 1921 tarihleri arasında Merzifon'da binlerce Rum ve Ermeni katledilir. Kolej kampüsüne sığınan bir kaç yüz insan dışında hayatta kalan olmaz. Kampüse sığınanlar arasında, o sırada şehre dönmüş olan Tsolag'ın kızkardeşi Haiganouch, dört çocuğu ve Tsolag'ın kolejde öğrenimlerine devam eden iki oğlu da vardır.

Ortam biraz olsun yatışınca Haiganouch bütün çocukları yanına alıp Samsun'a sığınır.

Aile üyelerinin kaleme aldığı hatıralarda, bu dönemde, Merzifon'da ve Samsun kırsalında Topal Osman'ın düzensiz kuvvetlerinin giriştiği korkunç katliamlar yer alıyor.

Samsun şehri hem şehirdeki kalabalık yabancı kolonisi, hem de yerel halktan ileri gelenlerin müdahalesiyle bu saldırıların dışında kalır. Ancak Topal Osman, artık çalan son çanları simgelemektedir.

Merzifon'a dönüş umudu tamamen yokolup gitmiştir.

1922

Ve gemi gidiyor

Olanca şiddetiyle süregiden Türk-Yunan savaşı politik atmosferi belirlemekte, kaçınılmaz son giderek yaklaşmaktadır. Tsolag ve Aram, eşleri ve kızkardeşleriyle birlikte enerjilerinin büyük kısmını yetimlere adamıştır. Yakın Doğu Yardım Kurumu'ndaki ABD'lilerin de yardımıyla bakımını üstlendikleri yetimlerin sayısı 1.200'e ulaşmıştır.

Eylülde Yunanlıların yenilgisi ve İzmir yangını ile birlikte Samsun'daki Rum ve Ermenilerin konumu da artık iyice çıkmaza sürüklenmiştir. Kasım'da bütün Ermeni ve Rum Hristiyanlar, ya Samsun'u terketmek ya da bir kez daha Türkleştirilmek seçeneğiyle karşı karşıya kalırlar.

Yakın Doğu Yardım Kuruluşu'nun yetkilileri Ermeni yetimlerin Yunanistan'a nakli için bir gemi getirileceği konusunda Aram'a güvence verirler. Bu arada Rum yetimleri Atina'ya götürmek üzere Glasgow'dan gelen Belgravia gemisi Samsun'a ulaşmıştır bile...

Yakın Doğu Yardım Kuruluşu'nun yöneticisi geminin hareketinden tam bir gün önce, başka bir gemi gelmeyeceği, Ermeni yetimlerin de Rumlarla birlikte aynı gemiye binmek zorunda olduğu bilgisini verir.

Toparlanmak için 24 saat vardır. Hiçkimseleri ve hiçbir şeyleri olmayan çocukları hazırlamak çok da zor değildir. Ama bu arada Dildilianlar aile meclisini de toplar ve aynı gemiyle vatanlarını terketme konusunda karara varırlar.

Aynı günlerde Ermeni Patriği Zaven de İstanbul'u terketmektedir.

Geleceğe yolculuk

Sonraki 24 saat çok yoğun bir toparlanma çabasıyla geçer. Olağanüstü zor koşullar altında bile olsalar fotoğrafları ve cam negatifleri büyük ölçüde muhafaza edip yanlarına almakta hiç tereddüt etmezler. Belli ki belirsiz bir geleceğe doğru yolalırken tüm geçmiş, anıları ve tanıklıkları beraberlerinde taşımak onlara iyi gelmektedir.

Tsolag kamerasını yanından hiç ayırmaz, gemide fotoğraf çekmeye devam eder. Belgravia'da yaşam şartları çok zordur. Rum yetimler ve bakıcıları güverte üzerinde kalma şansına sahipken, yolculuğa sonradan eklenen Ermeni yetimler ve belirsiz aileler, basık ve havasız alt güvertelerde ya da üstü açık bölümlerde dip dibe kalmaktadırlar. Asıl önemli yiyecek ve su son derece kısıtlıdır.

Çıkan bir fırtına sonrasında gemi Odessa'ya sığınır. Beş gün sonra kırık bir direk ve aşıktan ağlayan yetimlerle İstanbul'a varır. Karaya çıkış izni bir türlü gelmez. Bir gemi dolusu aç çocuk üç gün boyunca limanda beklemek zorunda kalır. Bu arada Belgravia'nın gövdesinde hasar oluşur ve su almaya başlar, ancak Pire'ye doğru yola çıkma emri gelir. Yapacak başka şey yoktur. Yolda, yaşça büyük oğlanlara gemideki suyu boşaltma görevi verilir.

1923

Yeni bir yuva, yeni başlangıçlar

Yunanistan'da daha iyi koşullar beklememektedir Dildilianları... Ülkenin, kıt kaynaklarıyla, savaş sonrası oluşan korkunç göç dalgasına dayanması neredeyse imkansızdır. Pontus'tan, Anadolu'dan ve kıyı bölgelerden sınırdışı edilen Rum nüfusun yanı sıra pekçok Ermeni ailesi de bu en yakın ülkeye kendini dar atmıştır. Göçmen kamplarında yaşanan sefalet zaman zaman dayanılmaz bir hâl alır. Ama dayanırlar.

Sadece bir yıl sonra, Atina yakınlarındaki yeni evlerini elleriyle inşa ederler. Aynı yıl Anadolu Koleji de Selanik'te yeniden doğar.

Tsolag Atina'da Kokina'da yeni bir fotoğraf stüdyosu açar ve aile geleneği olan fotoğrafçılığı oğluna ve kızına aktarır. Küçük oğlu öğrenimini Selanik'teki Anadolu Koleji'nde tamamlar ve sonraki yıllarda okulun mütevellilerinden biri olur.

Aram ailesiyle birlikte Kaliforniya'ya göçeder, fotoğrafçılık kariyerini sürdürür. Haigianouch ve çocukları ise Fransa'ya...

Uluslarının kaderini taşırlar sırtlarında... Tesbih taneleri gibi dağılırlar...

Hiçbir yurt öyle sevilemez

Yeni yuvalar, yeni başlangıçlar kurulur. Ama gidenler, anayurtlarını unutamaz. Yitik ülkenin fotoğraflarını, kartpostallarını saklarlar yıllarca, sınıksız... Kaybetmemek için anılarını kaleme alırlar. Evlerinin krokisini çizerler. Sesleri, kokuları, görüntüleri yığarlar içine.

Büyükbabanın kundurasındaki kelekler, kolej kampüsünde beslenen iki küçük ayı yavrusu için uydurulan çocuk şarkısı, Aram'ın düğün şölenindeki soğuk şerbetler için dağdan kar taşıyan, düğün süresince arka avluda anırıp duran eşekler, özgürce kutlanan Noel yemeklerinin şen sofrası, Merzifon ovasının bereketli hasat zamanı, İris Nehri'nin yeşil, tatlı suları burunlarında tüter...

Hiçbir yurt bir daha öyle sevilemez.

Dildilian Ailesi

[13

Çekirdek aile birarada.
Tsolag ve Mariam ortada, etraflarında çocukları ve aileye
katılan bir yetim kuzen ve yetim komşu kızı. Merzifon 1919

Üç kız kardeş. Nevart, Haiganouch, Parantsem.
Yaklaşık 1912.

Büyük kızkardeş Haiganouch Medaksian
çocuklarıyla. Yaklaşık 1910.

Küçük Alice halası Nevart'ın kucağında. 1912

Baba Krikor ile kardeşi Haroutioun'un eşleri Elbiz ve Louisa Dildilian çocukları ile.
Sivas, yaklaşık 1894.

Tsolag'ın anne ve babasının kayından sonra Dildilian Ailesi. Tsolag en solda oturuyor, yanında kardeşi Aram. Amcası Haroutioun ve yengesi Elbiz ortada. Tek çocukları Sumpat resmin sağında. Tsolag'ın üç kızkardeşi, Markarid, Parantsem, Nevart arka sırada ayakta. Kùçùk Shumavon önde. Sivas, 1895

Mariam Nakkashian evlenmeden hemen önce, 1899

Alice Dildilian (daha sonra Marsoobian) kucagında bebeğiyle. Yaklaşık 1920.

Dildilian'ların Sivas'taki aile evinin hiç fotoğrafı kalmamış geride. Ne gam! Evin her köşesi Aram Dildilian'ın belleğine adeta kazınmış. Aram bu desenleri yıllar sonra, 1940'larda anılarının ışığında çizmiş. Evin dış görünümü, yerleşim planı, oturma odası, arka avlu ve çeşme, yazlık mutfak, mutfaktaki araç gereç, hepsini tek tek zihninde canlandırmış.

16|

Stüdyodan Portre Çalışmaları

Merzifon'un panoramik görünümü. Yaklaşık 1914.

Şehirler, Sokaklar

Sivas'ın panoramik görünümü. Yaklaşık 1900.

Merzifon'un panoramik görünümü. Yaklaşık 1913.

[17

Sivas'ta Surp Asdvadzadzin Katedrali.
1950'de tamamen yok oldu. Yaklaşık 1900'ler.

Merzifon'da, yalnızca erkeklerin katıldığı düğün kutlaması.
Kilise görevlisi çocuklar önde, yakasına çiçek takmış damat arkada.
1890-1900 arası.

Sivas Gök Medrese. Yaklaşık 1900.

Sivas Küçük Minare. Yaklaşık 1900.

Anadolu Koleji

Anadolu Koleji Ana Binası ve oyun alanı. Yaklaşık 1903.

Biçki - Dikiş dersi. 1914.

Kolej Atölyesi'nde mobilya üreten öğrenciler. Hem meslek öğreniyor, hem de okul harçlarını ödüyorlar. Yaklaşık 1905.

İşitme engelliler için açılan King School'da Arshelous Der Kaloustian ders veriyor. Yaklaşık 1900'ler.

Jimnastik dersi. 1914.

Yemek dersi. 1914.

Müzik Kulübü Orkestrası. 1914.

Amerikan Hastanesi

Amerikan Hastanesi'nin yeni binası 1914'te bitirildi.

Dr. Marden bir ameliyat esnasında. Yaklaşık 1906.

Yetimler, Yetimhaneler...

Merzifon Anadolu Koleji'nde koruma altına alınan üç yetim çocuk.
Yakın Doğu Yardım Kuruluşu'nun sağladığı yün kıyafetler giyiyorlar. Yaklaşık 1919.

[19

Yetim kızlar patates soyuyor. 1921.

Bayan Phelps Türk kışlasından getirdiği
Fatıma ile birlikte. Şapkasında Yakın Doğu
Yardım Kuruluşu'nun amblemi var. 1919.

Yetim oğlanlar Anadolu Koleji'nde bakım altında. Savaşın hemen sonrasında Merzifon'da 2.500 yetim toplandı. Dildilianlar yetim çocuklara ayrılan okulun örgütlenmesine katkıda bulundular. 1919

201

Merzifon'daki Yetimhane'ye kabul edilen 42 Rum çocuktan bir kısmı. Bit tedavisi için ilaç uygulanmış. 1919.

Merzifon'da yetim kızlar. 7 numara Rum, 8 numara Türk, diğerleri Türk ailelerinden geri alınan Ermeni yetimler. 1919.

Yetim çocuklar öğretmenleriyle birlikte. Aram 2. sırada soldan dördüncü. Yaklaşık 1921.

Merzifon yetimleri saçkıran tedavisi görüyor. Çocuklara katran başlığı takılıyor. Yaklaşık 1919.

Ölüm tarihleri: 1915

Merzifon Anadolu Koleji'nin 1914 - 15 öğretim kadrosunda yer alan 7 Ermeni ve 2 Rum Profesör 1915 - 21 yılları arasında öldürüldüler. Öldürülenler "X" ile işaretlenmiş.

Dilbilimci'nin kayıtlarında öldürülenlerden yalnızca bazılarının isimleri yer alıyor.

1. Hovhannes Hagopian. [Türkçe, Arapça ve Farsî Diller üzerine ders veren Dil Bilimci. Osmanlıca Gramer kitabı ve İngilizce - Ermenice sözlük yazarı]
2. A. G. Sivaslian. [Matematik ve Astronomi Profesörü]
3. D. Theocharides. [Yunanca Profesörü]

Aile koleksiyonundaki bir cam negatiften. 1914-18 arası bir döneme ait.

Hekimhan'da katledilen Ermeniler'den geriye kalanlar.
Alman askerler tarafından 18 Kasım 1918'de çekilmiş ve tab edilmesi için Tsoilag Dildilian'a verilmiş.

Soldan sağa: Dildilian kardeşlerden Parantsem, eşı Yervant ve ailesi.
1915'te çocukları Hrant 3, Hratchia 5 yaşındaydı.
Chirinian'lar 1915'te tehirci Vezirköprü'den gönderildiler.
Onları bir daha gören olmadı.

Soldan sağa: Dildilian Kardeşler'in kuzeni Sumpad Samsun - Sivas Demiryolu
Projesi'nde mühendis olarak görev yapıyordu.
Eşı Prapion ve çocukları ile birlikte tehirci can verdiler.
Öldüklerinde Tsorig 4, Chahine 2, Vahan 1 yaşındaydı.

Küçük Şehirde Çağdaş Eğitim: Anadolu Koleji

Merzifon'da Protestanlık öğretisini yayma amaçlı misyon çalışmaları 1850'lerde başlar. Bu amaçla açılan İlahiyat Okulu bünyesinden önce bir lise, daha sonra Anadolu Koleji doğacaktır.

1886'da kurulan Anadolu Koleji 2 yılı hazırlık olmak üzere toplam 6 yıllık bir eğitim öngörmektedir. 1908'de hazırlık eğitimi 4 yıla çıkarılır ve eğitim süresi toplam 8 yıla yükseltilir. Okulun öğretim dili İngilizcedir. Ayrıca Fransızca, Türkçe, Ermenice ve Yunanca okutulmaktadır. Kolej programında fen bilimlerinin yanı sıra Ermeni ve Yunan mitolojisi, astronomi, felsefe, psikoloji, uluslararası ekonomi-politik, Hristiyanlık tarihi ve felsefesi, Türk hukuku gibi dersler de yer alır.

Kolejin 35 yıllık eğitim hayatı boyunca Ermeni ve Rum öğrenciler çoğunluğu oluşturur. 1901'de toplam 250 öğrencinin 175'i Ermeni, 75'i Rum iken, 1914'te 425 öğrencinin 160'ı Ermeni, 205'i Rum, 35'i Rus, 25'i Türk'tür.

YURTDIŞINDA YÜKSEK LİSANS

Kolej, başarılı mezunlarını İlahiyat Okulu'nda veya kendi bünyesinde işe alır. Birçok öğrenciye burslar bulunur, Avrupa ve ABD'de master ve doktora çalışmalarına yollanır. Osmanlı yetkilileri okulun "alî" derecesini tanımaz ve "rüşdiye" olarak niteler, ancak mezunlar yurtdışında, lisans eğitimlerini tamamlamış kabul edilerek yüksek lisans programlarına davet edilirler.

1890'ların sonunda, okulun tam zamanlı eğitim kadrosunun yarısından fazlası bu okuldan mezun olmuş Ermeniler ve Rumlardan oluşmaktadır. Kolejin önemli bir özelliği de öğrencilere karşılıksız burs ve yardım yerine, öz-yardım esasına göre destek olmasıdır. Buna göre, öğrenciler okulun demircilik, marangozluk, ciltçilik, fesçilik ve terzilik atölyelerinde, bahçesinde ya da üzüm bağında çalışarak veya belletmenlik yaparak ücretsiz okuma olanağı elde edebiliyorlardı.

Anadolu Koleji'nde son derece hareketli bir kültürel hayat vardı. Müzik korosu, dergiler, edebiyat kulüpleri, arkeoloji kulübü ve çok zengin bir Doğa Tarihi Müzesi bulunuyordu. Bir yüzme havuzu da olan kampüste pekçok spor kulübü faaliyet gösteriyordu.

KOLEJDEN SÜRGÜNE

Okuldaki serbest ortama, Meşrutiyet'le birlikte gelen ifade ve basın özgürlüğü de eklenince öğrenciler giderek daha çok politize oldular. Hükümet zaten kuşkuyla baktığı kolejin "Rumlar ve Ermeniler hesabına çalıştığından" artık iyice emindir. 1. Dünya Savaşı'yla birlikte hem eğitim kesintiye uğrayacak, hem de kampüsteki Ermeniler 1915 tehcirinden paylarını alacaktır.

Ermeni öğrencileri, profesörleri ve çalışanlarını kurtarmak isteyen Amerikalı yöneticiler Kaymakam'a rüşvet önerirler. Jandarma kumandanına teslim edilen 275 lira hiçbir yarar sağlamaz. Gelen emirde, kampüs sahasında Amerikalılardan başka kimsenin kalamayacağı belirtilir. Öğretim kadrosundaki 15 Ermeni profesörün tamamı ve 30 müstahdemden 20'si aileleri ile birlikte tehcir edilir.

Müdür George E. White o korkunç günü daha sonra yayınlanan anılarında şöyle anlatır:

"10 Ağustos sabahı, evlerine gidemedikleri için yaz okuluna devam eden öğrencilerle sabah dualarını ederken, Dr. Marden'in beyaz yüzü kapıda belirdi ve fısıltısı duyuldu: 'Geldiler.' (...) Yetkililer kapıları zorlayarak girdiler ve (...) tüm Ermenilerin teslim olmasını emrettiler. İki saat boyunca münakaşa ettik ama silahlı adamların sayısı neredeyse otuza yükselmisti ve arama, kapıları parçalayarak ve her girişi zorlayarak yapılyordu. En sonunda, Ermeni dostlarımız, daha fazla muhalefetin faydadan çok zarar getireceğini hissederek, kendi rızalarıyla ortaya çıktılar ve teslim oldular. Her aileye bir kağıt verildi. Bunların üzerine çok az miktarda yemek, yatak ve kişisel bazı eşyalar yığıldı. Anneler ve çocukları bunların üstüne oturuyor, erkekler arabanın yanında yürüyordu. Kafile yola dizilirken etrafıma bir grup toplandı ve onlarla dua ettim. (...) Güzelim kampüsümüzden alınıp zorla tehcire tabi tutulan 72 kişiden hiçbiri geri dönmedi."

Savaş sırasında bir ara kapatılan, daha sonra yeniden açılan kolej 1921'de yeni kurulan millî hükümet tarafından nihai olarak kapatılır, öğrencileri dağıtılır, mallarına el konur ve tüm Amerikalıların 2 gün içinde ülkeyi terketmesi istenir. Ve Anadolu Koleji Merzifon'daki 35 yıllık yaşamını noktalar, Selanik'e taşınır.

Kayıp halkıma, yitip giden o kayıp ihtişama ağlıyordum...

Aram, mütarekenin imzalandığını duyduğu gün çelişik duygularını kaleme almış:

"Yaşamsal öneme sahip o gün, yani 11 Kasım 1918'de Alman-Ermeni dostlarımızdan birini bahçesinde ziyaret ediyordum. Üzüm suyundan pekmez yapıyorduk. Arkadaşımın oğlu şehir merkezinden geldi ve ortalıkta mütareke yapıldığına dair sözler dolaştığını söyledi. Sevinçten havalara uçmuştuk. Samsun'a gitmek için hazırlıklara başladım hemen.

Son üç, dört senedir herhangi bir dini törenden ya da kilise hizmetinden mahrum kalmış, aile ortamlarımız içine sıkışmıştık. Ertesi Pazar, Protestan, Ermeni, Alman ve Rumlardan oluşan karışık bir grup, öğle yemeklerimizi yanıma alarak Amasya'nın meşhur antik kalesine tırmanma kararı aldık.

Daha önce de oradaki mağaralara tırmanmayı istemiştik ama Türk mahallesinden geçmek zorunda kalacağımız için buna cesaret edememiştik. Bizim için uzun ve yorucu bir dağ yürüyüşü olacaktı ama en sonunda başardık. Hedeflediğimiz noktaya vardığımızda derin bir nefes çektik. Manzara nefes kesiciydi. Bütün görkemiyle Amasya ayaklarımızın altındaydı. Sağımda, yeşil bağların ve bahçelerin arasından Yeşilirmak'ın [İris] zarif bir kavis çizerek şehre doğru ilerlediğini görüyordum. Tepenin en üstündeki Surp Garabed'i yarı harap bir halde görebiliyorduk buradan...

Sağda, önümüzde yer alan Ermeni mahallesinin tümüyle yakıldığını da (Türkler intikam amacıyla Ermeni evlerini yakmıştı) görebiliyoruz... İleride kayalık tepeciklerin üstündeki fakir Ermeni evleri vadideki kayalara tutunmuş durumda.

Her biri ufak, kırılğan köprülere sahip olan bu küçük evlerin öksüzler gibi sahiplerinin dönüşünü beklediklerini hissediyoruz. Yürek burkan bir manzara.

Sol tarafta hükümet binalarını, köprüleri, pazar yerini, dükkanları ve sayfiye evlerinin ve bağların tepelere kadar uzandığı Soğuk Pınar vadisini görüyoruz. Tepelerin eteğinde ise güzel evlere sahip olduğu için Türk ve Alman subayların yerleştiği, dolayısıyla tahrip edilmeden kalan Protestan mahallesi duruyor. Daha uzakta, ırmağın iki yanında bağlar, bağevleri ve un değirmenleri sıralanıyor; Antik Roma'dan kalan üç büyük kemerli o köprüden sevdiğimiz insanlar ve sevgili ulusumuz ölümüne yürümüştü...

Kayanın üstüneyken müthiş bir hazzla, zafer duygusuna kapıldık

ve hep birlikte zafer ve övgü şarkıları söylemeye başladık farkında olmaksızın... Hemen sonrasında Rum kilisesi ilk kez çanlarını çaldı (Osmanlı Türkiye'si'nde kilise çanlarının çalması kanunen yasaktı); o an gözlerimizden sevinç yaşları döküldü. Hepimiz farklı nedenlerle gözyaşı dökmekteydik...

O nehir köprüsünün üzerinden geçen sevdiklerimin kaybına ağlıyordum ilk defa. Kayıp halkıma, yitip giden ve bir daha geri dönmeyecek olan o kayıp ihtişama ağlıyordum..."

Kolejde aylara 'hoşgeldin' partisi

Aram Dildilian 1900'lerin ilk yıllarında hazırlık sınıfını okuduğu Anadolu Koleji kampüsündeki hayatı şöyle anlatıyor:

"Yaz gecelerinde arada sırada bir kaç arkadaşla birlikte kolejin havuzuna gizlice atlayıp, bir kaç dakikalığına yüzme cesaretini gösterirdik. Daha fazla duramazdık çünkü gece bekçisi Mıgırdıç Emmi ortalıkta geziniyor olurdu. A bir de şöyle bir eğlencem vardı: Sivas dağlarında bulunup getirilen ayı yavrularını seyredirdim. O kadar kısa bir sürede büyümüş ve tehlikeli, başına buyruk olmaya başlamışlardı ki, Chester Tracy birkaç cüsseli oğlanın yardımıyla onlara tırmanma merdiveni ve yüzme havuzu da içeren bir ev, uyumaları için de güzel bir mağara yaptırmıştı. Aylar bu eve taşınacakları zaman hoşgeldin partisi düzenlemiştik. Bütün kolej, kızlar okulu ve yetimhane dışarı çıkmıştı. Profesör Manisacıyan onları Ursus ve Ursula olarak adlandırmıştı. Hepimiz aylar için şarkı söylemeye başladık.

Mer arçeri inç guden den den den / Bizim aylar ne yer yer yer yer
Yerguşapti Mar ci meg meg meg meg / Pazartesi mer-ci- mek mek mek mek
Yerekşapti Pu rasa sa sa sa / Salı pı-ra-sa sa sa sa
Çorekşapti Lup ya ya ya ya / Çarşamba fa-sul-ye ye ye ye
Hinkşapti Hal va va va va / Perşembe hel-va va va va
Urpat Ma dzun dzun dzun dzun / Cuma yo-ğurt ğurt ğurt ğurt
Şapat Pi lav lav lav lav / Cumartesi pi-lav lav lav lav
Giragi Keş geg geg geg geg / Pazar keş-kek kek kek kek

Kış aylarında her Cuma akşamı profesörlerimizden özel dersler alırdık. Bütün bina dolardı, binlerce kişi olurdu içerde... Kolej halkının yanı sıra kentteki insanlar da gelirdi. Bunun dışındaki etkinlikleri ise sevmezdim.

Her tür oyun oynardık futbol, beyzbol, olimpiik oyunlar. Diğer kolej çocuklarıyla birlikte yüzmeye, balık tutmaya, dağa çıkmaya ya da piknik yapmaya gidemedim hiç..."

Sivas:

Ardzruni Krallığı'nın Besiği

Sivas vilayeti, Antikçağ'da Ptolemaios tarafından Küçük Ermenistan olarak adlandırılan bölgenin büyük bir bölümünü kaplıyordu. Tarih boyunca sayısız kez işgale uğradı, yönetim sürekli el değiştirdi, ancak en büyük yıkımlara Moğolların ve Timurlenk'in istilaları yol açtı. Osmanlılar ise göçebe aşiretleri buralara yerleşmeye teşvik ederek homojen yapının tamamen parçalanmasını sağladılar.

1. Dünya Savaşı'nın arifesinde Sivas'ta yaşayan Ermeni sayısı 204.472'ydi ve vilayetin toplam nüfusunun % 25'ten fazlasını oluşturuyordu. Vilayet sınırları içerisinde 241 yerleşim birimine dağılmış olan Ermenilerin 198 kilisesi, 21 manastırı ve toplamda 20.599 öğrenciye eğitim veren 204 okulu vardı. Geleneksel olarak şehirde zanaat Ermenilerin elindeydi;

bıçakçılar, kuyumcular, kalaycılar ve silah üreticilerinin ünü tüm imparatorluğa yayılmıştı.

1025'te Ermeni Kralı Senekerim tarafından inşa ettirilen kentin 2 km kuzeyindeki Surp Nişan manastırı yaklaşık 900 yıl boyunca başpiskoposluk merkezi oldu. Bölgenin en önemli hac merkezi olan manastırda bir zamanlar sayıları 300'ü aşan Ortaçağ'dan kalma Ermenice elyazması kitap bulunuyordu.

Surp Nişan Manastırı ve çevresindeki arazi bugün askeri üs olarak kullanılıyor. Sivas'ta kilise, manastır ve okullardan geriye hiçbir şey kalmadı.

YEMEŞİL BİR SANCAK: AMASYA

Sivas vilayetinin dört sancağından biri olan Amasya'da, 1915 öncesinde yaklaşık 200 bin olan nüfusun 31.717'si Ermeni, 39.676'sı Rum'du. Amasya'da Abdal, Laz, Gürcü gibi yerli halklar dillerini ve geleneklerini koruyorlardı.

20. yüzyılın başında antik devirlerden kalan bazı anıtlar, mağaralar ve Pontos krallarına ait kaya mezarları da henüz kaybolmamıştı.

Amasya, bağları ve bahçeleriyle ün salmıştı. Başlıca sanayi kolu ise dokumacılıktı; bu alanda ön planda olan Ermeniler ham ipeği eğirip iplik haline getiren makineler imal etmişlerdi.

MARZVAN: KOLEJLİ KAZA

Amasya Sancağı'nın Marzvan Kazası'nda [bugünkü Merzifon] 1914'te 2.278 hanede toplam 10.381 Ermeni yaşıyordu. Geniş bir ovaya açılan şehirde 1915'e kadar Ermeni elitinin büyük bir kısmını yetiştiren Anadolu Koleji bulunuyordu. Marzvan'da çok sayıda un fabrikası işletiliyordu.

SAMSUN (CANİK): İHRACAT LİMANI

1914'te gerçekleştirilen Osmanlı nüfus sayımına ve Ermeni Patrikliği'nin istatistiklerine göre 1915 katliamından önce Canik Sancağı'nda 35.907 Ermeni yaşıyordu. Bu liman şehrinde, Ermenilere ait 49 kilise ve 3.254 öğrenciye hizmet veren 74 eğitim kurumu bulunmaktaydı. Deniz kıyısındaki Ermeni mahallesinde cemaate ait büyük bir tiyatro binası da vardı. Şehirde tütün, pamuk, inci ve odun ihracatı yapılıyordu.

Fotoğraf sanatına öncülük eden Ermeniler

Fotoğrafın bulunuşu ve Avrupa'da yaygınlaşmaya başlamasının hemen ardından, 19. yüzyılın ortasında İstanbul'da ilk fotoğraf stüdyoları birbiri ardına açılmaya başlar. Bu süreçte Rumlarla birlikte Osmanlı Ermenileri de önemli bir rol oynar.

Ermeni tüccarların yüzyıllardır Avrupa'yla kurdukları ilişkiler, eğitim almak amacıyla Avrupa'ya giden ve yenilikçi fikirlerle ülkesine dönen çok sayıda Ermeni gencinin varlığı, ortak dil ve din faktörü, pek çok yenilik gibi fotoğrafçılık sanatının da hemen benimsenip büyük bir beceriyle uygulanmasını beraberinde getirir.

Bu alandaki öncülüğü belirleyen bir başka önemli etken, fotoğrafın ilk yıllarında sanatçının, fotoğraf filminin banyosu ve baskısı gibi, kimya bilgisi gerektiren tüm hazırlık süreçlerini de üstlenmek zorunda olmasıdır. Eczacılık ve kimya ise o tarihte imparatorluk sınırları içerisinde ağırlıklı

olarak yine Ermenilerin alanıdır. Ermeniler, yalnızca imparatorluğun başkentindeki en tanınmış fotoğraf stüdyolarını kurmakla kalmaz, aynı zamanda bu sanatın, yaşadıkları Anadolu vilayetlerinde yaygınlaşmasını da sağlarlar.

Ermeni bir anne ve Suriyeli Katolik bir babadan dünyaya gelen Pascal Sebah, İstanbul'un fotoğraf merkezi olan Pera'nın en büyük stüdyosunu kurar, yurtdışı sergilerinden madalyalar alır.

Sarraff Mikayel Abdullahyan'ın oğulları Viçen, Kevork ve Hovsep, Abdullah Biraderler adıyla tanınır ve "saray fotoğrafçısı" ünvanı taşırlar. Fotoğrafın teknik ve estetik sınırlarını genişleten Abdullah Biraderler, ışığı kullanımlarıyla hayranlık uyandırır. Fotoğrafa büyük önem veren ve imparatorluğun dört bir yanında binaları, kurumları, insanları fotoğrafa kaydettiren Sultan II. Abdülhamid, bu sanatın gelişimini hızlandırır. Abdullahlr'ın stüdyosundan o dönemde pek çok fotoğrafçı yetişir.

Bir başka "saray fotoğrafçısı" unvanlı usta, Boğos Tarkulyan, devrim niteliğinde bir yenilik yaratır ve ilk kez boyama yöntemiyle fotoğrafları renklendirir. Pera'nın bir başka ünlü stüdyosu Gülmez Biraderler'e aittir. Kirkor, Yervant ve Artin kardeşlerin Boğaz ve İstanbul panoramaları, teknik ve estetik bakımdan tartışmasız bir kaliteyi ortaya koyar.

Aşıl Samancı dergi ve gazetelere çektiği fotoğraflarla belki de ülkenin ilk magazin fotoğrafçısıdır. Papazyan Biraderler'den Mihran İranyan'a sayısız isim, fotoğraflarıyla Osmanlı'nın 19. yüzyılına tanıklık eder.

Öte yandan tüm bu fotoğrafçılara fotoğraf malzemeleri ithal eden, teknik donanım sağlayan dönemin en büyük firmaları, Onnik Diraduryan, Karakaş Biraderler, Pabuçyan adlarını taşıır.

Ermeni fotoğrafçılar, sanatlarını İstanbul ve Anadolu dışında, imparatorluğun Doğu'daki topraklarına da taşırlar. Anadolu'daki katliamlardan kaçarak bu ülkelere göç edenler, Kudüs, Beyrut, Bağdat, Amman, Halep gibi şehirlerde stüdyolar kurar ve sanatlarını büyük bir yetkinlikle icra etmeye devam ederler.

En son hemşireler gitti

Anadolu Koleji'nin yanı başında, kampüs bünyesinde uzun yıllar varlığını sürdüren mütevazı dispanser zaman içinde gelişir ve 1914 yılında modern bir hastaneye, Merzifon Amerikan Hastanesi'ne dönüşür.

Dr. Jesse Marden'in önderliğinde kurulan hastane dört katlı, görkemli bir taş binada hizmet vermektedir. Ameliyathane ve laboratuvar başta olmak üzere gerekli tüm donanıma sahip olan hastanenin 1914 yılında kadrosunda 4 hekim, 1 dispanser görevlisi, 4 hemşire, 10 stajyer hemşire, sayıları 20'ye varan asistan ve çalışan bulunur.

Aynı yıl 921 hasta yatarak, 3 bin 186 hasta ayakta tedavi edilir. Yatan hastalardan 340'ı Ermeni, 296'sı Türk, 241'i Rum'dur ve geri kalan 44 kişi 13 farklı etnik kökenden gelmektedir.

Hastane kayıtlarına göre o yıl gerçekleşen ameliyat sayısı 671, doğum sayısı ise 226'dır.

Hastanede aynı zamanda hemşirelik eğitimi de verilir, her yıl çoğunluğu genç Ermeni kızlarından oluşan çok sayıda hemşire mezun olur. Hastane bünyesindeki Hemşirelik Okulu son mezunlarını

1915'te verir. Ermeni hemşireler Merzifon'da tehirci maruz kalan son insanlardır. Onların ayrılmasının ardından hastanede hastalara ve yararlılara verilen hizmetin kalitesi önemli oranda düşer.

Merzifon Amerikan Hastanesi'nin görkemli taş binası bugün hâlâ sapasağlam yerinde duruyor, ama artık Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı bir lise olarak hizmet veriyor.

Sarap koleksiyonu, tavla oyunu

Aram'ın anıları babası Krikor'un ehl-i keyf olduğunu da gözler önüne seriyor:

"Babam ayyaş değildi, fakat sık sık alkol alırdı. Şarap yapımında ustaydı ve 1880'den ölümüne dek, 14 yıllık şarap örneklerini şişelemiş, etiketleyip mühürlemişti. O koleksiyona ne oldu bilmiyorum, ama sık sık elime bir çubuk aldığımı, bir arp teli gibi şişelere bir aşağı bir yukarı vurup eğlendiğimi ve müzik yaptığımı çok iyi hatırlıyorum. Neyse ki herhangi birini kırmadım..."

Oturma odamız, daha ziyade babamın odası, hoş bir yerdi. İyi aydınlatılmış, iyi döşenmişti ve harika bir manzarası vardı. Babam zevk adamıydı. Öğleden sonra erken saatlerde eve gelirdi. Ara öğünü ya da atıştırmalıkları masada hazır olurdu... Hoş bir görüntüydü. Masanın üzerinde üç kristal şişe (büyük olan su, küçükler ise içkiler için) ve salata, peynir, sucuk, tuzlu leblebi ve peksimet dolu birkaç kristal tabak olurdu.

Evde her zaman tavla oynamak için ona eşlik eden biri olurdu... Zavallı amcam akşam yorgun argın ve aç gelir, fakat yemeğe oturabilmek için onların oyunu bitene kadar beklemek zorunda kalırdı..."

Sivas'taki aile evi

Sivas'taki aile evine dair hiçbir fotoğraf yok geride... Ancak bu evin her köşesini tüm eşyasıyla, ayrıntılarıyla biliyoruz. Aram'ın çocukluğunu geçirdiği eve ilişkin anıları öylesine canlıydı ki onca yıl sonra, sözcükler ve karakalem çizimlerle bu evi yeniden inşa etmeyi başarmıştı:

"Benim doğduğum dönemde, babam hem malî hem de sosyal açıdan başarılıydı. Kendi zamanına göre ilerici, modern biriydi ve zevk sahibiydi. Ata yadigarı evimizi tamir etti ve modernleştirdi. Beş büyük odamız vardı. Babamın kaldığı ön oda ya da oturma odası, ikisi önde, diğer ikisi ise kuzey ve güney köşelerinde yer alan dört büyük pencere ile öne doğru uzatılmıştı. Kış için pencerelere çift kanat takılmıştı. Duvarlar yağlı boya ile boyanmıştı ve yumuşak yastıklı kanepeler, kapitone sandalyeler ve süslü ahşap bir tavan vardı. İçerideki iki odada oymalı baca başları ile açık şömineler yer alıyordu. Ortadaki büyük odanın ağır kusursuz keresteden tavanında bir pencere vardı ve duvarlar oymalı ahşap levhalardan oluşuyordu.

Kışın yemek pişirilen çukur bir ocaklığımız, bir tandırımız vardı. Yemek pişirme işlemi bittikten sonra açıklık yuvarlak ve pürüzsüz bir taş levha ile kapatılır, yastıklar ve halılarla kaplanır ve uzun kış gecelerinde oyun oynamak ya da hikayeler anlatmak için oturma odası olarak kullanılırdı. Erzakları saklamaya yetecek büyüklükte bir bodrumumuz, bir ekmek pişirme fırınımız, inekler ve diğer hayvanlar için biri arka sokağa, diğeri ana caddeye açılan iki kapılı bir ahırımız vardı. İki akar su çeşmemiz vardı: Biri kaynak suyu içmek, diğeri genel kullanım içindi.

... Babamın şifonyer ve tavandaki avize için gaz lambaları satın alan ilk kişilerden biri olduğunu çok iyi hatırlıyorum..."

Yetimler: Düşman değil, yalnızca çocuklardır

1915-1918 yılları arasında gerçekleşen kırimlardan kurtulan Ermeni yetimlerin kesin sayısı bilinmiyor. Talat Paşa'nın kara kaplı defterinde bu sayının 10 bin 269 olduğu, bunların 6.768'inin yetimhanelere, 3.501'inin ise Müslüman ailelere dağıtıldığı yazıyor.

Yakın Doğu Yardım Kuruluşu'nun Alexandropolis'teki ünlü "yetim şehri"nde 30 bin çocuk koruma altına alındı. Bu rakamlar, resmi görevliler tarafından bulunan, kayıtlara geçirilenlerin yalnızca bir kısmını işaret etmekte. Akrabaları tarafından korumaya alınanların, yabancı yardım kuruluşları tarafından gemilerle yurtdışına götürülenlerin sayısını kestirmek olanaksız. Yola çıkmadan önce komşulara emanet edilenlerin sayısını kimse bilmiyor. Anaların, o uzun yürüyüşün hiçbir yere varmayacağını anlayıp kendisiyle birlikte ölüme götürmemek için tarlaların kenarına, duvar diplerine, ağaç altlarına bıraktığı çocukların sayısı da belirsiz.

Kuşkusuz o çocukların bir bölümü yeni ailelerine 'evlat' oldular. Ama önemli bir bölümünün tarlada ırgat, evde hizmetçi ya da yatakta köle olarak kullanılmak maksadıyla korumaya alındığını tahmin etmek hiç de güç değil. Bu çocuklar Müslümanlaştırıldılar; dillerini, isimlerini, gerçek ailelerini, kim olduklarını ya hiç bilemediler ya da zamanla unuttular.

İttihatçılar ise Türkleştirme politikalarını sokakta kalmış yetimler üzerinden devam ettirdiler.

1916 yılında Harbiye Nazırı Enver Paşa yönetiminde kurulan yardım cemiyeti, bakımına aldığı Ermeni yetimleri çok kısa bir süre sonra daha fazla besleyemeyeceğine karar verdi. Yetimlerin, ülkenin değişik bölgelerindeki ticarethanelere, çiftliklere ve evlere, işçi, hizmetli veya besleme olarak dağıtılması kararı alındı ve bu eylem hemen gerçekleştirildi.

Birkaç yıl sonra, Mondros Mütarekesi'nin ardından İstanbul'da yönetimi ele alan İtilaf Devletleri'nin ilk işlerinden biri de bu yetimleri geri toplamak ve ortada kalan ötekilerle birlikte bakım altına almaya çalışmak oldu. Ancak müthiş bir kaosla birlikte yepyeni dramlar çıktı ortaya... İmparatorluğun dört bir yanından İstanbul'a akan yetim çocukları kayıtlarla eşleştirmek imkansızdı. Elde doğru dürüst veri yoktu, çocukların isimleri değişmişti ve asıl önemlisi çoğu başına gelecek yeni şeylerden korkuyor, konuşamıyorlardı. Bazıları yeni ailelerine alışmıştı, ayrılmak istemiyordu. Bazı aileler ise, yanlışlıkla gerçek çocuklarının ellerinden alındığını iddia ediyordu. Çocuklar, yaşadıkları travmadan henüz kurtulmadan bir dizi başka acıyla yüzyüze kaldılar, oradan oraya savruldular.

İstanbul'da Ermeniler'in mevcut yetimhaneleri ve hastaneleri tıka basa doldu, taşı. Savaşın, kıtlığın, yoksulluk ve salgın hastalıkların ortasında yeni hayır cemiyetleri bile kuruldu, ama onlar da yetmedi. Yetimlerin bazıları İngiliz ve Fransızların desteğiyle Kıbrıs'a götürüldü, bazıları Amerikan yardım kuruluşları tarafından Suriye'deki yetimhanelere sevk edildi. Yakın Doğu Yardım Kuruluşu'nun 1922-1923 yılları arasında Anadolu'dan Yunanistan ve Suriye'ye sevkettiği yetim çocukların sayısı 22 bin idi.

1914-1918 yılları arasında sadece İstanbul'da 25 bine yakın yetim çocuk bakımsızlıktan ve ilgisizlikten öldü. Bunların önemli bir kısmı kırimlarda yokedilen Ermenilerin çocuklarıydı. 1921'de Ermeni Patrikhanesi tarafından hazırlanan bir rapora göre, Müslümanların evlerinde "halen kurtarılamayan" Ermeni yetimlerin sayısı 63 bin civarındaydı.

Bu çocuklar yıllar sonra torunlarının sessiz, hüznü anneanneleri olacaktı...

Ölüm tarihi: 1915

Ermeni aydınlarının önemli bir bölümü Şişli'deki Ermeni Mezarlığı'nda yatar. Pek çoğunun mezar taşındaki ölüm tarihi aydır: 1915!

1915'te, 24 Nisan'ı 25'e başlayan gece, İstanbul'da yaşayan, başta gazeteci ve yazarlar olmak üzere dönemin önde gelen Ermeni aydınları tutuklandı. 180 kişilik bu ilk kafiye Çankırı ve Ayaş'a gönderilmek üzere yola çıkarıldı. Ayaş'a gönderilenlerin hepsi hemen yolda katledildi, Çankırı'ya gönderilenlerden sadece 30 kişi geri dönebildi.

VATANA HİZMET

Beş hafta sonra, İstanbul Mebusu Krikor Zohrab, Cercle d'Orient Kulübü'nde Dahiliye Nazırı Talat Paşa ve Halil Bey'le yemek yiyip kağıt oynadıktan sonra eve dönerken yolda tutuklandı, Erzurum Mebusu Vartkes Serengülyan'la birlikte Diyarbakır Divan-ı Harbi'nde yargılanmak üzere trene bindirildi. Temmuz ortasında Urfa yakınlarında, Teşkilat-ı Mahsusa mensubu Çerkez namıyla maruf Binbaşı Ahmed tarafından katledildiler. Binbaşı Ahmed, yazar Ahmed Refik'e (Altınay) bu iki cinayeti gururla anlatırken Serengülyan'ın kafasını bir mavzer kurşunu ile patlattığını, Zohrab'ın kafasını ise taşla ezdiğini söylemiş ve şunları eklemişti: "... Gidin görün, Van ve havalisini Kâbe toprağına döndürdüm. Bugün orada bir tek Ermeni'ye tesadüf edemezsiniz. Vatana bu kadar hizmet ettim, sonra o Talât gibi hergeleler İstanbul'da buzlu bira içsinler..."

24 Nisan simgesel bir tarihtir. Kırim Mart 1915'ten Kasım 1917'ye dek sürer. Resmi tarihe göre "tehcir" kararı, 1915 Nisanı'nda Van'da çıkan "Ermeni isyanları" haberlerinin İstanbul'a ulaşmasıyla, Mayıs sonunda alınır. Gerekçe "savaş koşulları altında meşru müdafadır. Oysa kırim Mart ayında başlamıştır. Hazırlık planları ise bundan çok daha önce, henüz 1. Dünya Savaşı başlamadan uygulamaya konulur. Planın ilk bölümünde pek çok bölgeye "gayet mahrem" kaydıyla telgraflar çekilir ve bölgedeki Hristiyanların servetinin, tahsil durumunun, sosyal statülerinin ve cemaat üzerinde etkin olan kişilerin listesinin çıkarılarak merkeze iletilmesi bildirilir. Özellikle malvarlıkları, arazi ve gayrimenkuller hakkında ayrıntılı bilgiler, çizelgeler hazırlanır ve bunlar ayrı ayrı defterlere işlenir.

Sonra sıra Ermeni halkını silahsızlandırmaya gelir. Bir yandan çeşitli bölgelerde, önderlik yapacak nitelikte olan erkekler ya tutuklanıp öldürülür, ya da yük hayvanları gibi çalıştırılmak üzere amele taburlarına alınırlar.

Tehcir başladığında hapisanelerden salıverilen hükümlüler, öteden beri Ermeniler'in üzerine salınan, Doğu'yu kana bulayan Kürt çeteleri, Balkanlar ve Kafkasya'daki katliamlardan kaçarak kurtulmuş intikam ateşiyle yanan Müslüman göçmenler ve Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri, hepsi buluşur, herkes hazır ve nazır olur! Pek çok bölgede yerel halk da onlara katılır. Kimisi üç-beş altına el koymak, kimisi geride kalan evlerin, arazilerin üzerinde oturmak, kimisi ise "bir gâvuru öldürerek cennete bir adım daha yaklaşmak" peşindedir.

Bazen kağıtlarla ya da trenlerle, çoğu zaman yaya olarak yola koyulanların, gösterilen menzile ulaşmaları aslında beklenmemektedir. Çünkü tehcir, yer değiştirmek için değildir. Ne göç yollarında, ne de istasyonlarda herhangi bir önlem alınmamış, hiçbir hazırlık yapılmamıştır.

Dahiliye Nezareti'nin Mayıs 1915'te Sadrazamlık makamına gönderdiği resmi yazıda, tehcirin Ermeni meselesinin "esaslı bir surette hal ve faslı ile külliyan izalesi" için

gündeme geldiği açıkça yazmaktadır. Talat Paşa Ağustos 1915'te o çok iyi bilinen sözü söyler: "Ermeni meselesi hallolunmuştur."

SAYILARLA PAZARLIK!

Tehcirde ölenlerin sayısı öteden beri tartışma konusu. Ermeni kaynakları 1,5 milyondan fazla Ermeni'nin öldüğünü öne sürerken 1918'de savaş suçlarını soruşturmak üzere kurulan Osmanlı Dahiliye Nezareti Komisyonu'nun raporuna göre 1. Cihan Harb'i'nde ölen Ermenilerin sayısı 800.000'dir. Aynı rakama Genelkurmay Başkanlığı'nın 1928 tarihli bir belgesinde de rastlanıyor. Bu belgede "500.000 Müslüman, 800.000 Ermeni, 200.000 Rum katli ve tehcir yüzünden veya amele taburlarında ölmüştür" deniyor.

Talat Paşa'nın kişisel arşivinde yer alan bir belgede, tehcirden hemen önce, 1914'teki nüfusu gösteren çizelgelerde, Osmanlı topraklarında toplam 1,5 milyon Ermeni kaydedilmiş. 1915-16'da hazırlanan çizelgeler ise aynı vilayet ve mutasarrıflıklarda toplam 370.000 Ermeni'nin kaldığını gösteriyor. Aradaki 1.130.000 kişinin akıbeti meçhul!

Mütarekeden sonra sağ kalanlar içinde, doğup büyüdüleri köylere geri dönenlerin sayısı son derece sınırlı oldu. Gelenlerin çoğu kısa zamanda Anadolu'yu terk ederek İstanbul'a, oradan da başka diyarlara göç ettiler. Hayatını, ailesini kurtarmak için Müslümanlaşanların hemen hiçbiri korkusundan kendi asıl kimliğine geri dönmedi. Var olmak için saklanmak ya da unutmak gerekiyordu. Geride bırakılan evler, araziler, okullar, kilise ve manastırlar yağmalanıp bizzat devlet eliyle paylaştırıldı.

Silahlı oldukları, her an ayaklanabilecekleri, büyük tehlike arz ettikleri öne sürülen demirciler ve marangozlar, pastırma imalatçıları ve pamuk işçileri, doktorlar ve fotoğrafçılar... Yüzbinlerce insan, kadınlar, erkekler, çocuklar ve yaşlılar, korkunç kaderlerine boyun eğip yürüdüler. Sivas'tan ve Maraş'tan, Erzurum'dan ve İzmit'ten, Bolu'dan ve Edirne'den, Anadolu'nun dört bir yanından çıktılar yola. Bir daha geri dönmediler.

*Gayrimüslimlere
burada yer yok!*

Osmanlı Devleti'ni çöküşten kurtarmak için üretilen tüm formüller sonuçta bu çöküşü daha da hızlandırmaktan başka bir işe yaramadı. Avrupa'da giderek genişleyen özgürlükçü düşüncenin etkisiyle yapılan çeşitli reformlar, Tanzimat ve Islahat Fermanları hiçbir tebaayı tatmin etmeye yetmedi. 1876'da ilk kez bir anayasa oluşturuldu, ülke çapında genel seçim yapıldı. Kurulan Meclis-i Umumi 115 kişiden oluşuyordu ve aralarında Ermeniler'in de yer aldığı 46 gayrimüslim mebus vardı. Gelgelelim meclis ve anayasanın ömrü sadece bir yıl oldu.

Rus yenilgisini bahane eden II. Abdülhamid meclisi süresiz olarak tatil etti ve anayasayı askıya aldı. Bundan sonra yaşanan 30 yıllık "istibdat" dönemi Abdülhamid'in "Kızıl Sultan" olarak adlandırılmasına neden olacaktı. Ermeniler, dökülen kandan en büyük payı alan millet oldu. Doğu Anadolu bölgesinde şiddet ve rüşvet kol geziyor, Ermeni cemaati ürettiğinin büyük kısmını devlete verdiği yetmiyormuş gibi bir de hayatta kalabilmek için Kürt aşiretlerine haraç veriyordu. Doğu'da asayışı sağlama gerekçesiyle kurulan Hamidiye Alayları yerel halktan yüzbinlerce Ermeni'nin ölümüyle sonuçlanan "Ermeni 'katliamları'" ile tarihe geçti.

Huzursuzluk sadece Doğu'daki Ermeniler'le sınırlı değildi, tüm milletler için geçerliydi. Ortam barut fıçısına dönmüştü. Sonunda kıpırdanmalar ayaklanmalara dönüştü. 1908 Jön Türk devrimi gerçekleşti ve anayasa yeniden yürürlüğe girdi. Ülkede özgürlük rüzgârları esmeye başladı. Siyasal, toplumsal ve kamusal yaşam baş döndürücü bir hızla gelişti. Bu arada imparatorluk sınırları içerisinde o tarihe dek kanla bastırılan etnik ve dini sorunlar da daha yüksek sesle dile getirilir oldu. Sihirli sözcükler dalga dalga yayıldı: Hürriyet, Uhuvvet, Müsavat ve Adalet... Ancak bu toprakların bir geleneği vardı. 'Özgürlük, kardeşlik, eşitlik ve adalet' öyle herkese bol keseden dağıtılamazdı!

DÜŞMAN KARDEŞLER

Müslüman ve Türk aydınlar gayrimüslimleri imparatorluktan iktisadi olarak nemalanan parazitler olarak görüyor, "millet-i hâkime" olduklarını açıkça dile getiriyorlardı. Gayrimüslimler ise hemen her konuda eşitsizlikten, devletin yılmadan uyguladığı asimilasyon politikalarından muzdaripti. Emeklerinin karşılığının bizzat devlet ya da başıbozuk aşiretler eliyle yağmalanmasından bıkmışlardı ve artık hayatta kalmak için rüşvet ve haraç vermek istemiyorlardı.

1909 Adana Katliamı, devrimin gayrimüslimler açısından hiçbir şeyi değiştirmeyeceğini açıkça ortaya koydu. Devlet görevlileri eliyle kısıktırılan halk Adana bölgesindeki Ermenilere ve tüm kültürel varlıklarına saldırmış, adeta 1915 soykırımının bir provasını sahnelenmişti. Adana Katliamı'nda 15.000 ile 30.000 arasında Ermeni'nin öldürüldüğü rapor edildi. Binlerce ev, işyeri, kiliseler, manastır ve okullar yerle bir edildi, tarlalar, bağlar, fabrikalar ateşe verildi. Katliamın ömrü de kabahati kadar büyüktü: Ermenilerin zenginliği ve Müslümanlarla hukuki olarak eşit hale gelmeleriyle bu büyük hincin nedeni!

Adana olaylarında da yine, tıpkı daha sonra 1915'i gerekçelendirmek için kullanılacağı gibi, "isyancı Ermeni çeteleri", "silahlı direniş hareketleri", "halkın dini duygularının incitilmesi" gibi nedenler ileri sürüldü. Oysa değil isyana kalkışmak, katliamlara karşı bile kolektif bir direniş gerçekleştirememişti. Başka türlü birkaç gün içinde on binlerce Ermeni'nin öldürülmesi, mallarının yağmalanması mümkün olamazdı. Birkaç bin isyancının bir araya gelip yalnızca av tüfeği ve revolverle Osmanlı ordusuna karşı çıkmaya yeltenmesi ya da bunun "ciddi bir tehdit" olarak algılanması hiç kimse tarafından inandırıcı bulunmadı.

Aynı dönemde İstanbul'da da İttihat ve Terakki rejimine karşı 31 Mart ayaklanması baş gösterdi. Selanik'ten gelen Harekât Ordusu ile bastırılan bu ayaklanma sonucunda Abdülhamid'in yerine Sultan Reşad geçirildi ve hemen ardından padişahın yetkileri sembolik düzeye indirildi.

PLANLAR HAZIRDI

Şimdi sıra İttihat ve Terakki istibdadına gelmişti. Parti, Sultan'dan farklı olarak özgürlükleri mecliste çıkardığı kanunlarla kısıtlıyordu! Muhaliflere baskılar arttı, basına yönelik sansür, toplantı, gösteri, grev yasakları geleneğinin temelleri hep bu dönemde sağlamlaştırıldı.

Türk ve Ermeni devrimci grupları anayasal düzenin kurulması için 1908 yılında beraber çalışmışlardı, ama artık saflar keskin biçimde ayrılıyordu.

Milli iktisat fikri, devrim ideallerini ve bir arada yaşama düşlerini tamamen yok etti. İttihat ve Terakki, ekonominin homojenleşmesini, gelecek yıllarda inşa edilecek ulus-devlet fikri için en önemli halka olarak görmeye başlamıştı. Rum ve Ermeni malları ise biçilmiş kaftandı. Bunun için ne gerekiyorsa yapmaya hazırlardı: Yağma, talan, katliam, gerekirse soykırım!

1911’de toplanan İttihat ve Terakki kongresinde kabul edilen “Türkçülük doktrini” bu yeni dönemi resmileştirdi. Bu sırada patlak veren Balkan Savaşları ise gerçek bir kırılma noktası oldu. Balkanlarda büyük bir dram yaşanıyordu. Savaşlarda katledilen, yerlerinden yurtlarından edilerek Anadolu’ya akan Türk asıllı göçmenlere sığınacakları bir yer bulmak gerekiyordu.

İttihat ve Terakki o yerleri çoktan planlamıştı!

Gemiler dolusu göçmen

1922 sonbaharında 1 milyonun üzerinde Rum, Anadolu ve Trakya’dan Yunanistan’a göç etti. Yaklaşık 5 milyon nüfusa sahip ülkede göçmen sayısı 1,5 milyona dayandı. Bu dönemde Yunanistan’a göç eden Ermenilerin sayısının ise 90 ile 200 bin arasında olduğu tahmin ediliyor. Ermeni göçmenler, daha çok Atina, Kokina, Aleksandropolis ve Selanik’e yerleştiler.

1. Dünya Savaşı sırasında İstanbul’da ABD Büyükelçiliği yapan Henry Morgenthau anılarında bu dönemi anlatırken ülkeden sürülen Rumlar’ın “Daha birkaç gün önce, herşeyden habersiz, mutlu yuvalarında yaşayan sıradan insanlar” olduklarını vurgular.

“750 bin kişi iki hafta içinde hayvan sürüsü gibi Selanik ve Atina limanları ile Ege Denizi’nin Girit, Midilli, Kos ve Euboia adalarına döküldü. Bu insanların durumu Yunanistan’a vardıklarında tarif edilemez derecede acıklydı...

Yolculukları, birbirini takip eden yakıcı güneş ve dondurucu sonbahar yağmurları altında geçmekteydi. 2.000 kişilik olmasına rağmen, 7.000 kişiyle doldurulmuş olan bir gemiyi kendi gözlerimle gördüm.

Diğer durumlarda olduğu gibi, bu durumda da su veya gıda yoktu... Tifo ve çiçek hastalığı yayılıyor, her yer bit kaymıyordu. Güvertede çocuklar doğuyordu. Birçoğu, felaketlerine bir son vermek için kendisini denize atıyordu.

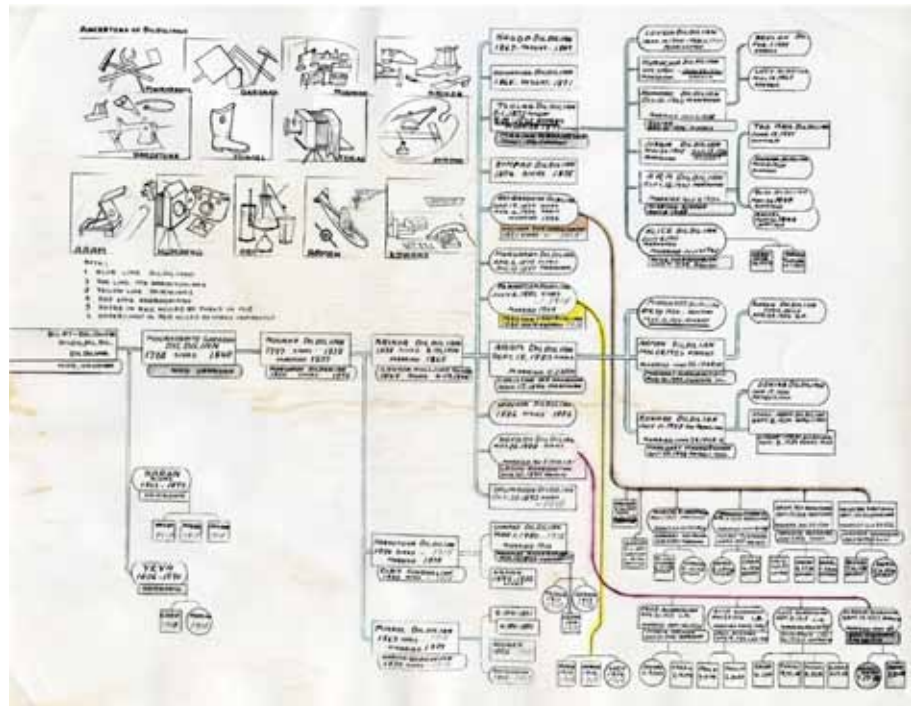
Hayatta kalanlar da pis, ateşler içinde, evsiz, yorgansız veya sıcak elbise, gıda ve maddi imkândan yoksun olarak karaya vardı...”

Tsolag’ın oğlu Ara Dildilian da, anılarında o dönemi şöyle anlatıyor:

“Bizi bir müzeye götürdüler. Atina veya Yunanistan’daki hemen her bina, okullar, evler, müzeler, metro istasyonları insanla doluydu. İstasyonlarda insanlar perdeler asıp hep birarada yaşıyorlardı. Bir hafta kadar müzede, tarih öncesi bir hayvanın bacakları arasında uyudum...”

Tehcirin ardından Dildilian, Der Haroutiounian, Nakkashian ailelerinin hayatta kalan üyeleri. Nisan 1923.

Aram'ın yıllar sonra çizdiği soyağacı.

**Bu sergi, Tsolag Dildilian'ın torunu
Prof. Armen Tsolag Marsoobian ile
işbirliği içinde hazırlanmıştır.**

26 Nisan – 8 Haziran 2013

Depo, Tütün Deposu, İstanbul

Arşiv ve Aile Tarihi Derleme:
Armen T. Marsoobian

Küratörler:
Kirkor Sahakoğlu & Anna Turay

Yeniden Yazım:
Anna Turay

Tasarım:
Kirkor Sahakoğlu

Çeviriler:
Barış Yıldırım, Aslı Çetinkaya, Erden Kosova

Deşifre:
Urszula Wozniak, Aslı Çetinkaya

Video Kurgu:
Sercan Tekin

TEŞEKKÜRLER

Haig Der Haroutiounian

Trustees of Anatolia College /
American College of Thessaloniki

Bissell Library, Stella Asderi

Southern Connecticut State University

Dickran Kouyumjian

Orlando Carlo Calumeno Collection ve Arşivi

Kansu Şarman

BİLGİ NOTLARINDA YARARLANILAN KAYNAKÇA

Taner Akçam, Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu,
İletişim Yayınları, 1993

Taner Akçam, Ermeni Meselesi Hallolunmuştur,
İletişim Yayınları, 2008

Murat Bardakçı, Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi,
Everest Yayınları, 2008

Nazan Maksudyan, Merzifon Anadolu Koleji'nin Kısa
Tarihçesi ve Aşçı Boğos Piranyan, [inceleme],
Aras Yayıncılık, 2008

Boğos Natanyan, Sivas 1877,
Birazamanlar Yayıncılık, 2008

Engin Çizgen, Türkiye'de Fotoğraf,
İletişim Yayınları, 2009

Ayşe Hür, Öteki Tarih-1,
Profil Yayıncılık, 2012

Raymond H. Kevorkian / Paul Paboudjian, 1915
Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler,
Aras Yayıncılık, 2012

Doğan Çetinkaya, 1915'e Giden Süreç Üzerine Notlar,
[yayınlanmamış makale], 2012

Lüleci Hendek caddesi, no. 12, Tophane, İstanbul
Ziyaret saatleri: 11:00 - 19:00 [Salı. - Pazar]
Tel: 212 292 39 56
www.depoistanbul.net

Bu kitapçık Mas Matbaası'nın katkılarıyla basılmıştır.

Bu önemli sergiyi bize kazandırdıkları için
Armen T. Marsoobian, Kirkor Sahakoğlu ve
Anna Turay'a teşekkür ederiz.

**DİLDİLİAN KARDEŞLERİN OBJEKTİFİNDEN
BİR ERMENİ AİLESİNİN
YİTİK GEÇMİŞİNE TANIKLIKLAR**

1872-1923

